

Brunner Attila - Gopcsa Katalin

Veszprém város építészete
a „hosszú” 19. században

Brunner Attila – Gopcsa Katalin

Veszprém város építésze a „hosszú” 19. században

5.
füzet

Műhelytanulmányok
a műemléki topográfiához – 5. füzet

Brunner Attila – Gopcsa Katalin
Veszprém város építésze a „hosszú” 19. században

Szerkesztő: Jankovics Norbert
Sorozatszerkesztő: Entz Géza Antal

Megjelenik a Magyar Műemléki Topográfia Közhasznú
Nonprofit Kft. megbízásából az Alapítvány a Magyar Műemléki
Topográfia Támogatására alapítványi támogatásával,
együttműködésben a Magyar Városkutató Intézettel

Kiadja:
az Enigma 2001 Kiadó és Médiaszolgáltató Kft.
Székesfehérvár, 2016.

Felelős kiadó: Sajtó Sándor

Kiadványterv és tördelés: Tóth Adrien

*A 2. oldalon a régi városi céhház, a középkori várkapu
felhasználásával épült lakóház, a tűzfigyelő toronnyal,
az előtérben bérházzal és a Hősök kapujával
(Nagy Norbert felvétele, 2015)
A 56. oldalon Pápay Viktor műtermes házának terve*

Az Alapítvány a Magyar Műemléki
Topográfia Támogatására elérhetőségei:
Postacím: 8000 Székesfehérvár, Rákóczi u. 25.
E-mail: topografia@echomail.hu
Telefon: +36-30/607-4729

ISSN 2415-8984
ISBN 978-963-89942-6-4

Műhelytanulmányok a műemléki topográfiához című füzetsorozatunk egy új magyar műemléki topográfiai vállalkozás tervezett publikációs rendszerének egyik eleme, első lépcsőfoka.

Magyarországon eddig a műemléki topográfia európai műfajában az 1950-ben megindított és 1987-ben eddigi utolsó kötetéhez elérkezett egyetlen sorozat ért el széleskörűen használt, ám értelemszerűen mára információ tartalmában és részben koncepciójában is messze túlhaladott, tiszteletre méltó eredményeket. A szóbanforgó nagy vállalkozás négy és fél magyarországi megye és a főváros budai felének a feldolgozását készítette el, de tárgyát kizárólag a védett műemlékek képezték. A korszerű topográfiai azonban a teljes épített környezet helyrajzi összefüggéseiben, történetileg értelmezett felleltározását tekintik feladatuknak, mégpedig a teljes államterület periodikusan megújuló feldolgozásával. Multifunkcionális történeti alapkutatásról és publikációs műfajról van szó, amely, lényegét tekintve, az 1881-ben hozott első magyar műemlékvédelmi törvény óta mind a mai napig, állami feladatot is jelent.

A topográfiai kutatás céljaival, máig vezető történetével, jogi és intézményi alapjaival valamint metodikájával önálló tanulmányban kívánunk foglalkozni. Itt csak a feldolgozás főbb logikai elemeire szükséges utalni. Ezek: egy meghatározott közigazgatási területre és emléktárgyára vonatkozó, különféle szakterületek által felhalmozott ismeretek szisztematikus összegyűjtése, a szükségesnek ítélt (elsősorban térképi) archív anyagok feldolgozása, teljes területezésen alapuló helyszíni dokumentálás, végül a megfelelő szerkesztési elvek alapján felépített, egyszerre szintetikus és analitikus műemléki topográfiai feldolgozás elkészítése. Az eredmény egy folyamatosan bővülő topográfiai archívum ill., a jövőben már mindenképpen adatbázis kell, hogy legyen, továbbá az erre épülő több szintű, akár webes alkalmazásokkal is számoló publikációs rendszer. A fő termék természetesen a Magyarország építészeti értékeit feldolgozó, a most meginduló vállalkozás léptékében több mint száz kötetre tervezett topográfiai könyvsorozat.

Jelen füzetsorozat két alapvető feladatot vállal: egyrészt a tudományos közösség számára minél előbb hozzáférhetővé, és adott esetben megvitathatóvá kívánja tenni azokat a tanulmányokat, amelyek az egyes folyamatban lévő, vagy későbbi területi részprojektekhez kapcsolódnak, másrészt a kutatási program nemzetközi beágyazása, szellemi karbantartása és folyamatos fejlesztése érdekében szisztematikusán foglalkozni kíván a topográfiai kutatás módszertanával és elméleti kérdéseivel is.

Azt reméljük, hogy ez a publikációs forma a különböző érintett szakterületek képviselőinek érdeklődésével fog találkozni és az esetleges reflexiók révén a már megindult munka eredményesebb lesz és gazdagodni fog.

Entz Géza Antal

Brunner Attila* – Gopcsa Katalin**

Veszprém város építésze a „hosszú” 19. században

Tartalom

A sorozatszerkesztő előszava	5
Bevezetés	8
I. A városfejlődés keretei	8
II. Építészeti rendszabályozás, városrendezés.	12
III. Építési anyagok, építőipar	16
IV.1. Veszprém építésze 1800 és 1867 között.	17
IV.1.1. Veszprém városképe a 19. század elején	17
IV.1.2. Építkezések, épületek	19
IV.2. Veszprém építésze 1867 és 1914 között.	22
IV.2.1. Építészek, művészek és megbízások	22
IV.2.3. Egyházi, hitközségi építkezések	28
IV.2.4. Polgári egyesületek, mint építtetők.	30
IV.2.5. Állami, megyei, városi és közületi építkezések	32
IV.2.6. Lakóépületek	34
IV.2.6.1. Városi lakóházak	35
IV.2.6.2. Bérházak	36
IV.2.6.3. Villák, nyaralók, családi házak	36
IV.2.6.4. Parasztházak, mezőgazdasági munkásházak	38
V.1. Kútfők.	39
V.2. Feldolgozott sajtó	39
V.3. Bibliográfia.	40
VI. Képek	44

* művészettörténész, doktorandusz, ELTE BTK

** művészettörténész, tudományos főmunkatárs, Laczkó Dezső Múzeum

Bevezetés

A 19. századi építészet sokáig nem állt az építészettörténeti kutatás homlokterében, és különösen így volt ez az elsősorban középkori és barokk emlékeiről híres Veszprémben is. A város nevezetes emlékeit ismertették leírások, útikönyvek, kalauzok, az elmúlt három évtizedben Hungler József, Somfai Balázs, Gopcsa Katalin, Ordasi Zsuzsa, Dohnál Szonja kutatásai egy-egy épület, épületegyüttes önálló tárgyalásával is bővítették ismereteinket.¹ Néhány progresszív, előremutató példa kivételével a „hosszú” 19. századi veszprémi építészet legtöbbször kimaradt az összefoglalásokból, pedig éppen ez az időszak, amelynek súlypontja a dualizmus korára esik, tarthat még számot jelentős érdeklődésre.²

Átmenet ez a korszak több szempontból is, hiszen a 18. század végi püspöki mezőváros és a 20. század eleji modern kisváros képe radikálisan eltért egymástól. Módosult az utcaszerkezet, új középületek alakították át közvetlen környezetüket, megváltozott az építetők építészethez való viszonya, a városfejlődés egy-egy irányt kapott, s jelentősen finomodott a polgári mecenatúra. Mindemellett építetőként az egész korszakban megőrizte tekintélyét és jelentőségét az egyház is. Ez a dinamika, különösen az egymás mellett élő építészeti stílusok tükrében, nehezen ábrázolható. Jelen dolgozat nem adhatja egy város építészetének teljes körű elemzését, s már a terjedelmi korlátok miatt sem vállalkozhat a veszprémi építészet teljes történetének megrajzolására, mindazonáltal kísérletet tesz arra, hogy fölvezesse Veszprém 19. századi építészettörténetének ezt a sajátos fejezetét.

I. A városfejlődés keretei

A nagyvázsonyi–devecseri–litéri–balatonparti törések szabta geológiai adottságával a Veszprémi-fennsík centrális helyzetéről, és benne a Várhegyet, mint mélydomborművet, legplastikusabban a város neves geológus szülötte, Cholnoky Jenő írta le.³ A helyi és helyzeti energiák érzékletes elemzésével magyarázta, hogy itt vásártér, kereskedelmi és ipari gócpont tudott kialakulni, és a szellemi munka középpontjává is tudott válni. Maga a városkompozíció a táj terepformációra épült, az utcák jellegét a természetes topográfia határozta meg: jellemző maradt a zárt házsorok hiánya, a régi városrészeknél az utcahálózat középkori jellege, átlagos utcaszélességként a 6 méter, de gyakran a szűkebb szélesség, 2,8–3,5 méter.⁴ Szabályos utcahálózat nem épült ki, és az egymás hegyén-hátán felépített, náddal és zsúppal fedett kis házak sorra lettek a tűzesetek martalékává.

A 18. század végére a magyar városhálózatban fontos szerepet betöltő püspöki és vármegyei székhely, Veszprém belterülete közel háromszorosára nőtt, a

fejlődés a 19. század közepére lelassult, Veszprém épületeinek száma a századközéphez képest visszaesett az 1890-es évekre, csak az ezt követő két évtizedben mutatott újra növekedést.⁵

Év	1785	1787	1818	1849	1869	1882	1888	1892	1900	1910
Házak száma	1218	1243	1344	1522	1642	1592	1592	1550	1658	1799
Lélekszám	7346	7346	8947	10324	12 002	12 584	12 575	12 655	14 114	14 792

Veszprém önkormányzati testülete a szabad királyi városok formájára szervezett mezővárosok alapján működött. Az első magyarországi népszámlálás alkalmával (1785) a város lakossága 7346 fő volt, ami az 1869-es népszámlálás idejére 12 002-re gyarapodott. 1818-ban 8947, 1849-ben 10 324, 1869-ben 12 002 volt a lakosok száma, amelyből a nemesek 11,6 %-ot tettek ki. A tanácsban 2:1 volt az arány a polgárság és a nemesség között, a század közepére a változást a tisztviselő–értelmiségi rétegnek, leginkább az ügyvédeknek, a város vezetésébe való nagyobb arányú bekerülése jelentette.⁶

A város lakosainak műveltségi szintjét jellemezte, hogy 1815-ben a városi adózók 47 %-a, a céhes ifjúság többsége tudott írni-olvasni.⁷ A társasági élet helyszínei a Nemzeti Kaszinó (1833), a Veszprémi Polgári Kaszinó (1842), a Veszprémi Olvasótársaság (1841-től) voltak, 1847-ben a zsidók is létesítettek kölcsönkönyvtárat. A művelődési igény megnyilvánulásának is tekinthető, hogy több közéleti szereplő (Hunkár Antal főispán, Fiath Ferenc főispán) írt emlékiratot, sőt, egy borbélymester, Francsics Károly is.⁸ Ennek a hétköznapi polgárnak mindennapjait követve megismerhetjük, hogy társadalmi kapcsolatai, így kuncsaftjainak zöme, Szentirmay (Sárnpék) József 1855-ös térképe alapján, zömmel a belvároson kívüli személyek voltak. (A térkép a ma már nem használatos elnevezéseket is érzékletesen feltünteti: Kőképalja, Cigánydomb, Csapószer, Hatrongyos, Csőszdomb, Kaszavölgy.) Az önálló egzisztenciát munkájával, beházasodásával is

5 Jakab 2014 22. A táblázat adatai a következő forrásokból származnak: Lichtneckert 1984 317., Jakab 2014 21., Helységnévtár 1873 1454., Helységnévtár 1882 955., Helységnévtár 1888 723., Helységnévtár 1892 1659., Helységnévtár 1902 1457., Helységnévtár 1913 1305. Részletesebb adatokkal az 1898 és 1910 közötti évekből rendelkezünk. 1898-ban a város 3 emeletes és 10 földszintes házra, 11 átalakításra és 5 toldaléképítésre adott ki építési engedélyt, 1900-ban 20 új ház épült, 18 toldaléképítésre és 17 átalakításra van adat. 1902 első felében 43 engedélyt adtak ki (építésre, toldásra, átalakításra egyenesen). Minden évből nem rendelkezünk építési statisztikákkal, fennmaradt azonban a mérnöki hivatal iktatókönyve az 1905–1910 közötti évekből. 1905-ben 44 új építkezésre és 11 bővítésre kértek engedélyt, 1906-ban 52 új építkezésre és 12 átalakításra, 1907-ben 48 új építkezésre és 13 átalakításra. 1908-ban a városi mérnök betegsége miatt nem iktattak, ebből az évből ezért csak 19 új építkezésről és 6 átalakításról tudunk. 1909-ben 33 új építkezésre kértek engedélyt, 1910-ben viszont 55 ilyen kérelem érkezett a mérnöki hivatalba. – A polgármester évi jelentése, Veszprémvármegye 1899. május 14. 5., Szeglethy 1901 21., Építkezések Veszprémben, Veszprémvármegye, 1902. május 4. 5., MNL VeML V. 177. 16. kötet. Mérnöki hivatal iktatókönyve.

6 Lichtneckert 2006.

7 Hudi 2009.

8 Francsics Károly visszaemlékezései. Sajtó alá rendezte és szerkesztette: Hudi József. Pápa. Református gyűjtemények. 2001.

1 Véghely 1886, Sziklay 1931, Korompay 1956, Hungler 1988, Somfai 1987, Ordasi 2008, Dohnál 2014, Gopcsa 2016.

2 A magyar klasszicista építészet első összefoglalójából hiányoznak a veszprémi épületek. Zádor–Rados 1943. Korompay (1956) már részletesen ismerteti a város ezen építészeti emlékeit is, de kisebb súllyal beszél az 1850 utáni korszakról, a szecessziós épületek közül csak a színházat tárgyalja.

3 Cholnoky 1938.

4 Korompay 1957 69–81.

megteremteni igyekvő borbélymester hiába bírt kétemeletes házat a központban, és szerzett elismerést neves virágkertészetével, foglalkozott feleségének magániskolájában (varróiskolájában) leányok képzésével, mindezek ellenére, és minden bizonnyal a Veszprémet is sújtó gazdasági válság hatására, nem sikerült a társadalmi nyilvánosság mezején elismerést szereznie.⁹

A vezető egyházi személyiségek, a nemesek és a polgárok más módon vettek részt a város szellemi, társadalmi életében.

Veszprém irodalmi centrumként is fontos szerepet játszott a tárgyalt korszakban. A nyelvújítás időszakában a „Dicshalomnak” titulált Veszprémben az 1813-ban megjelent Mondolat elindított egy olyan országos vitát, amely mindkét tábor tagjait realisabb állásfoglalásra készítette. A „fertelmes pasquill” megjelenésének szellemi „alap”-közege az a Veszprém volt, ahol Bécs és Pozsony kisugárzása is érvényesült, és ahol a megyében élő középnemesség részben a pápai református kollégiumnak, részben a veszprémi piarista gimnáziumnak is köszönhetette iskolázottságát.¹⁰

Az adott időszakban, bár nem volt szerepe a nyelvújítási pengeváltásban, később, mint a „magyar nyelv apostola”, „a magyar bimbó” elnevezések viselője, sokat tett a magyar nyelv ügyéért Kopácsy József veszprémi püspök is. A nemzeti öntudatra ébredés eszközeként az is jelentős „tettnek” számított, hogy Kopácsy elrendelte a circulárek (körlevelek) magyar nyelvű szerkesztését.¹¹

A város szellemiségét meghatározó tanult papság, a világot látott főpapok ismerték és továbbították az akkori kortárs műzenét, és jól képzett zenészek letelepítésével, autentikus kották beszerzésével biztosították a veszprémi bemutatások feltételeit. Jelentős volt a városi színjátszás is.¹²

9 Tóth G. 2002 571–595.

10 A kötet címlapján szereplő, a Parnasszus felé szamaragoló borostyánkoszorús Zafyr Czenczy (Kazinczy anagrammája) rézmetszet ezeknek a pápai-veszprémi kapcsolatoknak volt köszönhető. Közreműködött megvalósításában a tótvázsonyi Fábián József, kiváló természettudós, a pápai Márton István, a pápai református gimnázium rektor-professzora (Kant fordítója), és testvére, a Bécsben tartózkodó Márton József. A szerző, Somogyi Gedeon, reformátusként ebben a katolikus közegekben, ahol neki is, mint vármegyei esküdtnak, levéltárosnak, napi kapcsolata volt a közélet alakítóival, a váriban lakó kanonokokkal, felvállalta a nyelvújítók túlkapásait közreadó kötet megjelentetését, amelynek bizonyos értéktételeit később a Kazinczy mellett kiálló Pápay Sámuel is elismerte. Mondolat – sok bővítménnyel. Dicshalom 1813 (reprint Veszprém, 2013) Sebő 2015 26–37. A szerző a kanonok Kazinczy-Kisfaludy vitában való közvetítő szerepét és a tudományos magyar nyelv ügyének szorgalmazását emeli ki.

11 Sebő 2008 84–93.

12 M. Tóth Antal alaposan tanulmányozta a veszprémi székesegyház kottatárát, amelynek feltett kincse az Elenchus (lajstrom), amelyet 1825-től kisebb megszakításokkal 1941-ig vezettek, amelyek óriási a forrásértéke, és a korszak veszprémi egyházi és világi zenei kultúrájának gazdag kincses-tára. Különösen izgalmas az 1848–49-es évek eseményeivel kapcsolatos, adott esetekben a politikai történésekre zene előadásokkal is reagáló előadások feljegyzése. A francia származású Francois Gémin - Kemény Ferenc (1763–1832) orgonista regens-chori vezette a zenekart, és növelte a műkedvelő zenészek létszámát is. 1800 körül lépett a káptalan szolgálatába Ruzitska Ignác (1777–1833), és a hegedűs, fagottista Kleimann József (1775–1841), majd Höpler József (1787–1827), akinek halála után Hernberger Alajos (1791–1871) lett a zeneigazgató. A hivatásos és műkedvelő zenészekből álló ének- és zenekart a piarista kollegium diákjaival egészítették ki, és meg kell említeni Liedl Lipót hegedűművész nevét, aki 1849-ben került a veszprémi káptalan szolgálatába, és Auer Lipót tanára – elindítója volt. A piarista gimnáziumban gyakorlat volt a latin és magyar nyelvű diákszínjátszás.

A veszprémi iparfejlődés 1867-ig terjedő időszakának jelentős eseményei az 1830-as években a képfestő- és az olajgyár létesülése, a Veszprémi Takarékpénztár (1845), a Veszprémi Kereskedelmi Társulat (1857), a Veszprém Megyei Gazdasági Egyesület (1860) megalakulása voltak. Erre az időszakra tehető több szociális, elesettekről, rászorulókról gondoskodó intézmény megszervezése is. 1805-ben a szegények befogadására a Cigánydombon alapították a Lázár-házat, 1817–1829 között megvalósították a Kolossy Sándor plébános által javasolt „Isпита”, későbbi Városi Betegház elnevezéssel. A Davidikum, mely Zsolnai Dávid kanonok 1810-es alapítványából Hild József tervei alapján, Vizer János kivitelezésében egy évtized múlva lett impozáns klasszicista épület, árvaház céljára létesült a Séd völgyében, igaz, az azóta történt ráépítéssel elvesztette eredeti karakterét.¹³

A veszprémi építészeti sokat köszönhet az erős polgári öntudatnak, élet- és kultúraszemléletnek. A Vár utca 1. számú, korábban városházaként, majd ipartestületi székházként szolgáló épület attikája a következő festett feliratot hordozza: „VÁROSI POLGÁROK PÉNZÉN / ÉPÜLE FÖL E HÁZ.” Amikor a város elutasította ifj. Herczegh Gábor családi sírbolt építésére vonatkozó kérelmét, az újabb beadványokat már mint „veszprémi polgár” írta alá, amely a fellebbezésben félreérthetetlenül a dac kifejezése.¹⁴

E szemlélettel függ össze, hogy a kultúra a városfejlesztés egyik legfőbb tényezőjévé vált.¹⁵ Ezek kisebb részben az állami és a vármegyei hatóságnak, nagyobb részben a városvezetőknek és az egyháznak voltak köszönhetőek. Különösen nagy lendületet adott a városfejlődésnek a Kovács Imre polgármester (1883–1899) által lefektetett alapokon Szeglethy György (1899–1910), majd Komjáthy László (1911–1929) városvezetői munkássága.¹⁶ A veszprémi polgármesterek másik fő törekvése az infrastruktúra fejlesztése volt, mivel a Dunántúl legfőbb vasútvonalai elkerülték a várost. Veszprém első vasúti pályája Kiscell (ma Celldömök) és Székesfehérvár felé 1872-ben nyílt meg, de az állomást messze helyezték a városközponttól. A Győr- Veszprém vasút 1895–1896-ban készült el, Alsóörs felé 1909-ben indult meg a forgalom.

A város modern közműhálózata rövid idő alatt épült ki. Először 1897-ben próbálták ki az acetilénos közvilágítást, az elektromos közvilágítás 1908-tól üze-

Az 1805-ben alapított veszprémi izraelita iskolában is folytak, jótékonyági céllal diákelőadások. Alkalmi műkedvelő társulat („Stadt Theater”) is tartott előadásokat. Szerepeltek Pécsről jött német nyelvű és más kisebb színtársulatok is, de gyakori vendég volt a dunántúli magyar színjátszás központjából, Székesfehérvárról érkező, majd a Színjátszók Társasága és a füredi, veszprémiek által is támogatott (1831) közsínházból érkezők is. Az Izer vendéglő színháztermében, a Stingli fogadóban, a Komakút melletti Nap vendéglő nagytermében, majd a Koronában folytak az előadások. M. Tóth 1998., M. Tóth é. n., Hudi 2009.

13 Hogy 2009 92–105.

14 MNL VeML V. 173/b. VII. 780/1909

15 Akárcsak más városokban. Kecskemét és Marosvásárhely, mint esettanulmányt lásd Keserű 2007 245–254. Vö. Sármany 1994 147–153.

16 Szeglethynek az 1900-as évről szóló közigazgatási jelentésében körvonalazott koncepciója szerint első teendő a közigazgatás rendbe szedése, ezt követi az infrastruktúra és a városrendezés. Szeglethy 1901. 1905-ben, újraválasztása alkalmából mondott programjában a csatornázás, óvodák felállítása, ipariskola színvonalának emelése, város- és utcarendezés is szerepel. Városi tisztújítás, Veszprémi Napló, 1905. február 26. 2–3. Csiszár 2014.

melt.¹⁷ Az 1896-ban létesített vízvezeték különösen fontos volt a gyakori tífusz-fertőzések megelőzése miatt.¹⁸ A belvárosi utcák járdái fokozatosan és folyamatosan kaptak aszfaltburkolatot.

II. Építészeti rendszabályozás, városrendezés

Veszprém építészeti rendszabályozása csak igen későn kezdődött meg. Az 1705-ös rombolás és tűzvész után újjáépülő mezővárosban elsősorban az igazgatási és egyházi centrum (a vár) és a hozzá felvezető utcák kaptak burkolatot (mai Óváros tér, Buhim utca), itt koncentráltak a barokk püspöki és egyéb építkezések.¹⁹ A 18. század végén ezek stílusában épült néhány emeletes polgárház is (Kapunváry-ház, Pósa-ház, Rosenthal-ház, Elefántos-ház). A 19. század első évtizedében két, kataklizmának is beillő csapás sújtotta a várost, amelyek felhívták a figyelmet a korábban elhanyagolt városrendészeti szempontokra. Az egyik az 1803-as árvíz volt, amelynek az emlékét a Jókai utcában a 13. szám alatt álló ház falán ma is márványtábla őrzi. A beomlott házokról, a malmot, hidat, kerítést leromboló, emberéleteket is követelő vízárról a Szent Anna-kápolna kriptáját ért kárról pontosan megemlékeznek a városi források.²⁰

A másik, a tárgyalt korszakunk elejére eső elemi csapás az 1810-es január 14-i földrengés volt.²¹ A Bakony és a Vértes közötti móri árkos vetődésnél, számos utó-rengéssel kísért legemlékezetesebb dunántúli földrengés veszprémi hatása leginkább a Vigyázótornyot veszélyeztette. Mivel szükség volt szervezeten megoldani a tüzesetek figyelését is, az egyébként korábbi őrző-védő funkcióját elvesztő Vigyázó torony helyzeténél fogva, átalakítása után, erre alkalmassá vált. Az egyébként is megrongálódott, korábban masszív torony köveit a városi tanács, a püspök tisztartójával egyetértésben egy tűzoltószertár építésénél tervezte felhasználni, azonban a nemesség képviselői, Cseresnyés István perceptor, és Tumler Henrik nem járultak hozzá.²² Végül is a Fecskendőház és a Tűztorony együttes felépítése mellett döntöttek, melyeknek terveit az akkor már országos hírví, elismert mér-

nők, Tumler Henrik készítette el.²³ A négyszer megtörő, az utca síkját is követő épületben a két kosáráves kapu bejárata mögött volt a fecskendős kocsik helye. A középrész tengelyében, falfülkében áll Szent Flórián szobra. Az emeleten városi tanácsai hivatali szobák álltak, csak később lett az épület az Ipartestület székháza. A díszes pártafalat a város címere díszíti.

A város a 19. század első felében, Véghegy Dezső kifejezésével élve, alkalmoszerűen foglalkozott területrendezéssel, s ezek az alkalmak jellemzően a főúri méltóságok látogatásai (1809-ben és 1827-ben a nádoré, 1857-ben a királyé) és a püspökök beiktatásai voltak (1808, 1824, 1825). 1857-ben I. Ferenc József látogatása alkalmából a várba felvezető út mentén épület-átalakításokat hajtottak végre, feltöltötték a piacteret, és rendezték a vár alatti egykori palánk területét.²⁴ Ebből az évből származik az első kataszteri felmérés is.²⁵ A térképészeti késés részben annak következménye volt, hogy a város a 18. században elveszítette autonómiát biztosító kiváltságai jó részét, s a püspökség birtokává vált. A földesúri mezőváros jogi helyzete csak 1875-ben lett egyértelmű, amikor az 1870-es évek közigazgatási reformjai közepette rendezett tanácsú várossá nyilvánították.²⁶ Ezzel megszűnt a feudális függő viszony, azonban sok idő telt el, amíg a mezővárosokra jellemző kettősség, a városias magot övező falusias városrészek²⁷ felszámolását megkezdte az önkormányzat.²⁸ 1863-tól tiltották a nádfedéllel való építkezést,²⁹ de „az építkezésre és szállításra” felügyelő szakbizottság többször is újjáalakult (1863, 1867, 1871).³⁰ Az 1893. április 13–14-én pusztító tűzvész után a közgyűlés, a hasonló szerencsétlenségek megelőzése végett, egy „rekonstruáló” bizottságot állított fel.³¹ A városfejlődés a szakbizottságok munkája ellenére is spontán maradt, mert az önkormányzatnak, más városoktól eltérően, sem rendezési terve, sem építési szabályrendelete nem volt. 1881-ben Androvits Imre városi képviselő indítványa nyomán a város határozatba foglalta az utcák rendezésének szükség-

17 Emlékeztet közgyűlés, Veszprémi Napló, 1904. október 23. 1–4. A megsemmisített városi közgyűlési határozat, Veszprémi Napló, 1905. január 1. 1–3. Az első villanyvilágítás, Veszprémi Napló, 1908. szeptember 13. 4.

18 Tífusz-panama, Veszprémi Napló, 1904. július 24. 1.

19 Véghegy 1886 266–296.

20 Kovács 2011., Véghegy 1886.

21 Réthly 1912 I.1.7.

22 „mivel az ott fenn álló vigyázó torony Régiség és az ezen esztendőben gyakorta volt földindulások által megrepedvén ... azt a város ezen okból széjjel bontatja, s annak követ az építendő kamarához fordíthatja.” MNL VeML IV. 3/a. 1810.III.17. A Tűztorony felépítése olyan stabilnak bizonyult, hogy csak 1891-ben volt szükség ismét felújítására. MNL VeML V. 172. Tumler Henrik (1784–1835), a Németországból betelepült Tumler György molnár és ezermester fia, tagja és több ízben mestere is a veszprémi molnár céhnek. Bécsben végzett mérnöki tanulmányokat, de jelentősebb munkái: Veszprémben az úrkúti forrásból víz-felvezetés a várba, majd a budavári vízvezeték és kútépítés, a Marcal szabályozása, a Balaton lecsapolása, malmok építése, Veszprémben a Tűztorony és a Fecskendőház, valamint a Piac-téri márvány medence tervei. 1791-ben nemességet kapott. Családi iratai, végrendelete, armálisa vagyoni helyzetéről és tevékenységéről is vallanak. Lenkefi Éva: A Tumler családról, kézirat, MNL VeML., Szolnoky 2015., Boross 2015.

23 Véghegy 1886 179–181.

24 Véghegy 1886 63, 266–275., Sziklay 1931 96., Hungler 1988 240. A palánkról lásd Veress 2002 21–22.

25 Jakab 2014 8.

26 Véghegy 186 3–13., Varga 2009 692–693., Csiszár 2014 73.

27 A 19. századi Veszprém városképéről számos leírás ismert. A sajtóban folyamatosan panaszkodtak az e leírásokból is megismerhető állapotok miatt, s ezeket a fejlődés igénye színezte. E. L. [Eötvös Lajos]: Veszprém, Vasárnapi Ujság, 16. évf. 35. sz. 1869. augusztus 29. 178., Sziklay 1931 125. A cikkek közül válogatást közöl Csiszárné 1999 106–111. Lásd még: Beteg város, Veszprémi Napló, 1905. március 19., Városrendezés, Veszprémvármegye, 1905. május 21. 1–2., Elodázhatatlan feladat, Veszprémi Napló, 1906. szeptember 16. 1–2., Veszprém város fejlődéséhez, Veszprémi Napló, 1907. október 27. 1–3.

28 Véghegy Dezső szerint a késés okai: „Városunk sajátos helyrajzi fekvése, a városunk felett lezajlott és sokszor nagy fontossággal is bírt politikai események s azon körülmény, hogy városunk földesúri hatóság alatt állott, fejtik meg, miszerint városunk utcáinak rendezése sok nehézségbe ütközött, s alkalmoszerűségeknek volt alávetve. A zajos, de érdekes múlt eseményei azt igazolják ugyanis, hogy a természeti akadályok: a sziklák, csalikok és a folyó, a nem csekély szereppel bírt vár miatt nagyobb jelentőséggel bírtak, mint a közlekedési tekintetek. Így történt, hogy a vár körül elterjedt város utcáinak gyors rendezése nem fogantatható volt azért, mert ezáltal esetleg a vár veszített volna erejéből.” Véghegy 1886 264–265. Idézi (meglehetősen pontatlanul) Sziklay 1931 110.

29 Véghegy 1886 64.

30 Véghegy 1886 60–64., Hungler 1988 241–244.

31 Emlékirat 1893 11.

gességét, de ez elsősorban javításokra vonatkozott.³² Az első, 1900. szeptember 3-án elfogadott városi építési szabályrendelet miniszteri jóváhagyás után 1901. március 7-ével lépett életbe.³³ Ezt 1923-ban követte egy tervezet, amelyet módosításokkal 1924. szeptember 10-én hirdettek ki, s ami az építkezéseket, a 19. század végi gondolat kései visszhangjaként, már a városi övezetek szerint szabályozta.

A szabályrendeletek, kezdetben főként tűzvédelmi megfontolásokból, az egyésítés, a modernizációt és a város saját építési hagyományainak kodifikálását egyaránt szolgálták, de a terepviszonyokhoz igazodó beépítés, olykor a görbe utcavonalat követő szabálytalan falkontúrral, még a 20. század elején is érvényre jutott. A rendeleteknek köszönhetően 1900-tól folyamatosan csökkent a nád- és zsúpfedeles házak száma, nőtt viszont a kő és téglafalazatú épületek, s jelentéktelenné vált a tűzveszélyes, faszerkezetű falazatok aránya.³⁴

A városban előforduló mérnöki szakmunkákat a püspökségnek dolgozó, illetve a vármegye alkalmazásában álló mérnökök látták el. A megyei mérnöki hivatalok helyét az 1877-ben létrejött, megyei illetékességű államépítészeti hivatalok vették át. A megyei mérnökök – közülük Paál Dezső, Jüttner Kálmán, Forster Gyula nevét érdemes kiemelni – munkáját miniszteri engedéllyel a város is igénybe vehette, mert saját mérnöke sokáig nem volt.³⁵

Veszprémben csak 1901-ben létesített az önkormányzat városi mérnöki állást, ekkor Kesselbauer Ágoston került hivatalba.³⁶ Helyére 1905-ben választották meg Friedreich Endrét, majd az ő 1909-ben bekövetkezett halála³⁷ után Bokrossy Jenőt.

Szükség is volt a mérnökök folyamatos jelenlétére. A Hosszú utcában még 1882-ben is történt sziklaomlás³⁸, a Buhim utcában 1905-ben földcsuszamlás,³⁹ az Árva utca pedig minden esőzés után keskenyebb lett, s az elmosott talaj nyomán a házfalak is megrepedtek.⁴⁰ Szükség volt a mérnökökre a gyakori tüzesetek miatt is. Az 1893-as tűzvészben 140 ház pusztult el. Az új utcák nyitását az oltáshoz szükséges víz elérése miatt is szorgalmazták.⁴¹

A század vége felé megindult építkezések és rendezési munkák nagy változásokhoz vezettek az utcaszerkezetben. Bontásokkal új utcák, egész városrészek jöttek létre, beépült a városból kivezető utak mente. A korabeli sajtó megfigyelése szerint a belterület három fő irányban növekedett. A temetőhegyi Papvásár utca vonalának irányában, a Vámosi út és a Püspökmajor közti területen, és a Szabadi út mentén.⁴² Az építési kedvet a város 1912-es szabályrendelete is tovább erősítette, amely a belterületen öt éven belül épített házakra községi pótdókedvezményt biztosított.⁴³

Az új fejlesztések főképp a vár aljára koncentráltak. A piactéren (Óváros tér) 1892-ben⁴⁴, majd az 1900-as években történt tömeges építkezés, a tér mai alakját 1911-ben nyerte el.⁴⁵ A középítkezések tengelyévé a bontással kialakított mai Óvári utca új vonala lett. A város 1900-ban határozta el az itt fekvő, eleinte még parkosításra szánt⁴⁶ ún. városházi telek (Óvári u. 1–7.) beépítését. Ehhez 1901. június 25-én döntött a képviselőtestület az utcanyitásról, amelyhez négy házat sajátított ki, melyek közül az utolsót 1908-ban bontották le.⁴⁷

A 19. századi urbanizáció egyik jellegzetessége a külvárosok építése volt. Veszprémben ez kertvárosias telepek létesítését jelentette, jellemzően magánbefektetői tőkéből. Egy ilyen kezdeményezés, a budapesti VIII. kerületi Tisztviselőtelep mintájára, már 1889-ben megalakult,⁴⁸ majd 1903-ban újraindult.⁴⁹ Csomay Kálmán 1910-ben kezdte meg a Sógortelep építését.⁵⁰ Ábeles Ignác és Stern Emil, a Csomayéval szomszédos területen, a polgári iskola telke mögé is tervezett egy 32 telekből álló tisztviselőtelepet 1910-ben.⁵¹ Ugyanekkor fölmerült az ötlet, hogy a Külső-Püspökkertet is építsék be tisztviselőtelep céljára.⁵² A déli városhatárra helyezett gyermekmenhely is maga után vonzotta a belterület növekedését, Farkas Sándor az itt fekvő földterületet megvásárolta, azt parcelláztatta, és házhelyeknek eladta.⁵³ A beruházó saját villáján kívül számos további villa épült itt.

A városrendezés és rendszabályozás tekintetében is a legnagyobb előrelépést 1907-ben tette az önkormányzat. Óvári Ferenc konkrét javaslatokat (elektromos közvilágítás, színház és vigadó, piactér bővítése, kultúrpalota építése, csatornázás, utcarendezés) tartalmazó indítványát a képviselő-testület elfogadta, hogy „a régi tradíciók megmaradassanak és az új, [modern] igények is kielégíttessenek”.⁵⁴ 1907. október 7-én született határozat a város részleges rendezéséről, amely újabb utcák és terek nyitását tűzte ki célul.⁵⁵ Ugyanebben az évben nemcsak újraszámolták a veszprémi utcákat,⁵⁶ de 1907. július 4-én arról is döntött a

32 Hungler 1988 244–246.

33 MNL VeML V. 191. 16. tétel.

34 Császár 2014 92.

35 MNL VeML V. 173/b. I. 169/1900., II. 463/1901

36 MNL VeML V. 173/b. I. 64/1901

37 Halálozás, Veszprémvármegye, 1909. január 24. 4.

38 Sziklaomlás, Veszprémi Független Hírlap, 1882. szeptember 23. 3.

39 Eltemetett ház, Veszprémi Napló, 1905. május 28. 5.

40 MNL VeML V. 173/b. II. 176/1906

41 Új utcát vágat, Veszprémi Független Hírlap, 1893. április 29. 2.

42 Veszprém város fejlődése, Veszprémi Napló, 1906. április 22. 2–3.

43 MNL VeML V. 191. 50. tétel

44 1890-ben történt a Tűztorony alatti gyógyszerár emeletráépítése, Pápay Viktor háza a Buhim utcába vezető lépcsőnél új homlokzatot kapott, a Nay Mór és fiai cég is emeletes házat tervezett. Az épülő-szépülő piac, Veszprémi Független Hírlap, 1892. április 9. 2., A piactéri új házak, Veszprémi Független Hírlap, 1892. augusztus 13. 2. A Nay-házról lásd Hungler 1988 250.

45 Praznovszky 2002, Gopcsa 2002a.

46 Parkierozzuk a városházi telket!, Veszprémi Független Hírlap, 1888. július 21. 1., Csiszárné 1999, 103–104.

47 MNL VeML V. 173/b. II. 1354/1901., Hungler 1988 263–264.

48 Házépítő-társaság Veszprémben, Veszprémi Független Hírlap, 1889. augusztus 31. 1.

49 Tisztviselő telep Veszprémben, Veszprémvármegye, 1903. március 1. 2.

50 Épül a tisztviselő-telep, Veszprémi Ujság, 1910. augusztus 11. 2., Tisztviselő-telep, Veszprémi Napló, 1910., augusztus 7. 3., Tisztviselő telep, Veszprémi Napló, 1910. július 17. 4., Megnyílt a sógor-telep, Veszprémi Napló, 1911. május 7. 3., Új házak, Veszprémi Napló, 1913. március 9. 4.

51 MNL VeML V. 177. 34/a. téka, 34. doboz, V. 173/b. 15772/1913., Épül a tisztviselő telep, Veszprémvármegye, 1910. augusztus 7. 3.

52 Második új tisztviselői telep, Veszprémi Napló, 1910. szeptember 11. 4. Az ötletgazdák Hunkár Dénes főispán, Cséte Antal püspöki ügyész és Kajdáczy Endre, a gazdasági egyesület titkára voltak.

53 Új városrész, Veszprémi Napló, 1906. március 11. 5.

54 Veszprém fejlődése, Veszprémi Hírlap, 15. évf. 15. sz. 1907. április 14. 1–3., Piacrendezés, utcanyitás, Veszprémi Napló, 1907. április 14. 4. Ezt az évet Hungler József is kiemelte. Hungler 1988 259–263.

55 Veszprém város fejlődéséhez, Veszprémi Napló, 1907. október 27. 1–3.

56 Új utcátátlak, Veszprémi Hírlap, 1907. nov. 24. 4.

képviselőtestület, hogy addig névtelen tereket és utcákat nevezzen el. Összesen hat tér és tizenhárom utca kapott ekkor nevet.⁵⁷

1907 azért is fordulópont, mert az egész várost érintő, egységes rendezésre írt ki az önkormányzat nyílt felhívásos pályázatot február 19-én. A javaslat a városi mérnöktől és az államépítészeti hivataltól eredt. A pályaműveket 600 korona első és 400 korona második díjjal, 1908. december 15-ig várták. A kiírás az utcaszintek és -vonalak rendezési javaslatait, illetve utcanyitások tervét várta el, de a hosszúra nyújtott beadási határidő vagy érdektelenség miatt a pályázat eredménytelen lehetett, mert az eredményhirdetésről semmiféle forrás nem maradt fenn.⁵⁸

III. Építési anyagok, építőipar

Veszprémben általános módon, a kő, a föld, a fa és a téglák voltak a hagyományos építőanyagok, és ezekhez modern építőipari tevékenység a 19. század végéig nem kapcsolódott. Így az országos piac körzetű vállalkozások új technológiai konkurencia nélkül jelenhettek meg (Hatschek Lajos nyergesújfalusi eternit palája, a pécsi Zsolnay-gyár fagyálló épületkerámiaja, Walla József budapesti cementlapjai). A veszprémi ipar a század végére erősödött meg, de tartósan kisipari jellegű maradt.⁵⁹ Veszprémben több építési vállalkozó is meg tudott élni, s a folyamatos építkezések még több kőművesmesternek adtak munkát. 1890-ben létesült Brenner Lőrinc építőmester cementárugyára, ahol főként cementcserepet állítottak elő⁶⁰, 1909-ben Gyökeres János építőmester nyitotta meg cementgyárát, ahol műkövet, vasbetont, terrazzót és cementlapokat készítettek.⁶¹ 1891-ben és 1902-ben egy-egy téglagyár nyílt.⁶² 1909–1910-ben Adorján Mór létesített téglaházat.⁶³ Még ezt követően is gyakran panaszkodott a helyi sajtó a téglahiány miatt, s ennek orvoslására 1912-ben alakítottak szövetkezetet a veszprémiek.⁶⁴ Ábeles Miksa özvegye és fia az eternithez hasonló pala (eternit-utánzat) gyártását kezdték meg 1910-ben, versenyre hívva ezzel az eternitet hivatalosan forgalmazó Lichter Józsefet.⁶⁵ 1901-ben saját telkén Hajnik Sándor kőfejtőt létesített.⁶⁶ A kőfaragó vállalkozók közül Velty Ferenc, és a nagykanizsai kötődésű Weisberger Zsigmond neve ismert. A város acetilénos közvilágítását 1898-ban felszerelő mérnök, Berdenich Győző építési vállalkozóként is működött. Az épületfa nagy részét Ábeles Ignác

fatelepe biztosította. A bádigosok közül Csomay Mihály emelhető ki, aki Farkas Izor Budapesten megjelent bádigosdíszítmény-mintakönyvét használta.⁶⁷ A cserépkályha gyárosokra is érdemes kitérni, igaz ők klasszikusan nem tekinthetők építési vállalkozóknak, de a nagyipari kályhagyártás miatt új üzleti tevékenység folytatására kényszerültek, s nem egy esetben közvetlenül kapcsolódtak az építőiparhoz. Előállíthattak beltéri (ritkábban kültéri) épületkerámiát is, mint Grénicz Pál, aki egy sajtóhír alapján a színház mázas díszítményeit készítette.⁶⁸

IV.1. Veszprém építészete 1800 és 1867 között

IV.1.1. Veszprém városképe a 19. század elején

Egy 1799-es veszprémi céhlevélben fennmaradt városkép a 18. századi nagy újjáépítések záróképe is tekinthető.⁶⁹ A domináns nézőpontja a keleti nézet, melyen a legfontosabb épületalakítási tömegek jól érvényesülnek. Felismerhetők rajta a püspöki palota, a piarista rendház és gimnázium, a nagypréposti ház és a szeminárium nagyszabású, környezetformáló tömbjei, érvényesül a Vigyázótorny, az újjáépítés előtti állapotában, és egyértelműen felismerhető a város egyik meghatározó épületévé váló Pósa-ház (1793) is.

A 19. századból származó városképek közül kitüntetett hely illeti meg Berken János Sámuel színezett rajzait a városról.⁷⁰ A Görög Demeter és Széchényi Ferenc támogatásával a bécsi Képzőművészeti Akadémián rézmetszést tanult térképrajzoló büszke öntudattal írta rá szignált térképeire, a „rajzolta és metszette Nemes Berkeny János Veszprémi Fi Bétshen” szignót, és a Gerlis-féle, Veszprém megye közigazgatási térképére Veszprém azonosítási jeléül a székesegyház egyszerűsített (barokk) homlokzati képét rajzolta rá. Berken egyedi veszprémi vedutaábrázolásai nem követték a vándor rajzolókat által készített városképek megoldásait és sorsát. Ebben az esetben nem is sokszorosított grafikák maradtak fenn, csupán az azok alapjául a városi tanács jegyzőkönyve szerint megrendelésre készített eredeti tollrajzok, mégpedig három különböző nézőpontból örökítve meg a várost, mintegy panorámaképet alkotva a különböző korokban leginkább frekvenciált nézőpontokat egyesítve.⁷¹ A feliratokban hangsúlyosan is szerepeltetett évszámok, 1817–1818,

57 MNL VeML V. 173/b. II. 2296/1908

58 MNL VeML V. 173/b. VII. 266/1907., Tervpályázat, Veszprémi Napló, 1907. március 17. 4.

59 V. Fodor 1989 27.

60 A gyár alapításának szándéka 1888-ig vezethető vissza, maga a telep ekkor már épült is. Új cementfödél s alagtégla gyárát, Veszprémi Független Hírlap, 1888. július 28. 3., 1888. október 20. 2., Csiszárné 1999 50–51. 1890-től Brenner üzlettársa Windisch Ferenc volt, mint az a cég hirdeteiből kiderül.

61 Fontos! [hirdetés], Veszprémi Hírlap, 1909. február 7. 8.

62 V. Fodor 1995 161.

63 MNL VeML V. 173/b. 104/1910

64 Új szövetkezet Veszprémben, Veszprémi Hírlap, 1912. február 4. 4.

65 Rendkívül beszédes a két palagyártó hirdetése a Veszprémvármegye 1910. jan. 30-i számában, mint ha csak egymásra licitálnának.

66 MNL VeML V. 173/b. IV. 148/1901

67 MNL VeML XIII. 87. Csomay család iratai, 3. doboz., Bádigos díszítmények (ornamentika) mintakönyve, Farkas Izor, Budapest, é. n.

68 A sajtó arról számolt be, hogy a „csinos díszítési zománc munkálatokat” Grénicz Pál ifjú kályhás készíti. A zománc szó ebben az esetben a mázra utalhat, mivel ugyanezt a kifejezést a pécsi Zsolnay-gyárban is használták a mázas épületkerámiára. Ugyanakkor annak nincs nyoma a Zsolnay-gyár dokumentumaiban, hogy valaha is dolgoztak volna Medgyaszay-épületen, ezért revidálásra szorul az a gyakran olvasható vélekedés, miszerint a veszprémi színház színes épületkerámiaja Zsolnay-gyártmány lenne. A veszprémi állandó színház, Veszprémi Napló, 1908. április 5. 4.

69 Korompay 1957 56.

70 Berkeny (Berken) János: Veszprém városának kinézése Északra, 1817. Laczkó Dezső Múzeum, ltsz.: 2001.4.1., Berkeny (Berken) János: Veszprémben az úgy nevezett Tizenhárom városnak le Ábrázolása, 1818. LDM ltsz.: 82.27., Berkeny (Berken) János: Veszprém városának kinézése Délről, 1817. LDM ltsz.: 82.26.

71 MNL VeML. Jzk. 1817. nov. 15. (7. sz.) Berken „Rézmetsző és Földmérő a céhek kérésére lerajzolta és bemutatta a város napkeleti kinézetét, amelyet a Tanács elfogadott, illet még egyszer bemutat-

az akkori építkezések meghatározó épületeinek ábrázolásával hitelesen számolnak be a nagylendületű építkezések hatására bekövetkezett városszerkezeti átalakulásokról is. Talán legelementárisabban ez a Veszprémben az úgy nevezett Tizenhárom városnak le ábrázolása c. 1818-as képen érvényesül. A magyarázó feliratok nélküli, kissé talán befejezetlen benyomást keltő kép előterében, szokatlan a rajzoló távcsövet fogó staffázs-figuraként való szerepeltetése, amint a vár felé mutat. Meghatározó a vár sziklás tömbjét alakító sziklafal, amely érzékelteti a mélységet, a földrajzi fekvést és a kopár szikla fölötti épületeket: Körmendi kánonok házát, a Nagyszeminárium épületét, és a székesegyház meghatározó barokk tornyát. A várfaltól balra a Benedekhegy, mögötte templomtorony, kereszttel. A kép bal felső részéből a jobb alsó sarokba a földszintes-nyeregvető, kontyvető, barokk homlokzatú épületecskékkel kanyarog át a Jókai utca. Fontos eleme a képnek a jószágkormányzóság nagypadlásos, magas épülete, előterében szekérrel, és előtte a fontos szerepet játszó, városszerkezeti szempontból jelentős Patak-tér hídja. A püspöki és káptalani városrészek határvonalánál felállított, azóta házzal bekerekített köztéri szobor, a volutás posztamensen felállított Nepomuki Szent János figura is meghatározó azonosító motívum a képen, az ugyanis Volkra püspök végrendelete értelmében, az 1720-as években került ide.

A Veszprém városának kinézése Délről című Berken városkép a magyarázó feliratok szerint térképészi pontossággal rajzolja le a reformátusok templomát, a Franciskánusok klostromát, a Cathedrále templomot, a Convictust, az akkor még a várban működő Vármegye házát, a Királyi Sőházat és a Kaszárnját. Ezen és a Veszprém városának kinézése Északra képeken is az ismert és fontos középületek (Püspökháznak nevezett Püspöki Palota, a Piaristák Háza, a Piaristák iskolája – Gymnasium) mellett az új városházánál álló Vigyázó torony mindenképpen meghatározó jelentőséggel bírt. A rajzokon már a Tumler által 1811-ben megtervezett tornyot láthatjuk, galériával ellátott, klasszicizáló későbarokk felépítménnyel. A véglegesen 1818. május 2-án befejezett (bár korábbi, 1817-es évszámot megörökítő emléktáblával díszített) építkezéssel párhuzamosan a Püspöki Palotából, az oda felnyomott vizet levezették a Piac térre is. A „hydraulikus mester, Tumler” tervezte meg a szökőkutat, a csobogót, amelyet a népnyelv „ugrókútnak” nevezett.⁷²

Megelevenedni látszik a szokatlan nézőpontból, a veszprémi Kálvária dombról készített kromo-litográfia, az 1860–1870 között működött Slowikowsky Ádám festő, litográfus veszprémi vedutája.⁷³ A város vizuális támpontjai jól felismerhetők: a székesegyház barokk toronypárja, a Vigyázó torony, a jeruzsálemhegyi

tatott: a Benedek hegy, Sírbolt (sic), Temető Hegy, Szent László kápolna és Csatéri hegy kápolnával kiegészítésekkel. (69 sz) „Ezen rajzokat tehát mint tökéletes elfogadatulvan, hogy rézbe metszeten meghatározottat...” Még volt némi kíváncsi, „Temetőhegyi kápolnát, Szent Anna kápolnáját, Szent Háromság képét, Piaci kutat „belé tétetni kívána ák,mivel azonban a Rajzolat a természet után a városnak valóságosja fekvése után perspektíve vagon fel véve, azt tehát el rontani annyit tenne, mint a valóságot elmejátékká által formálni, a pedig a céllal meg nem egyezne....” Vagyis elfogadták a bemutatott rajzot. A rézbe metszés viszont vagy elmaradt, vagy kallódik.

⁷² Kovács Győző: Veszprém város vízszabályozása. Veszprém TV, KILÁTÓ c. műsor

⁷³ „Slowikowsky Ádám (1860-70 k. működött) festő, a pesti Lauffer Vilmos és a veszprémi Krausz Ármin kiadóknak magyarországi tájképeket rajzolt, amelyek színes könyvformákban jelentek meg. [...]” Zádor – Genthon 1968 296.

református templom vertikálisa, a püspöki jószágkormányzósági épület helyén egy furcsa falrész, amely takarja a belső püspökkertet. Az előtérben jól öltözött társaság virágot szed, beszélget, nézelődik, és el tudjuk képzelni róluk, hogy hazatérve az Eötvös szerkesztette újság híreit olvassák arról, hogy mi legyen a kórháznak használt iskolákkal, mit ír Veszprém vármegye főorvosa a közegészségügyről, mikor lesz a legközelebbi vásár, és a hirdetményeket, hogy például hol lehet beszerezni az úrkúti üveggyár termékeit.⁷⁴

IV.1.2. Építkezések, épületek

A városkép alakításában mindig is jelentős egyház ebben az időszakban nemcsak a városképi ábrázolásokat rendre meghatározó, vertikálisan hangsúlyos épületegyüttesekre koncentrált. A gazdasági átalakulás elsősorban a közigazgatási, az oktatási és az egyházigazgatási szerepköröket teljesítette ki. A meghatározó változás a dél felé terjeszkedés volt. Megindult a központvándorlás, részben a Váraljára, a Piac tér környékére, a mai Kossuth utca irányába.⁷⁵ Az úthálózatban megmaradt a korábbi szakaszos irányváltoztatás jelleg, a Vásárálláson kialakultak evangélikus (imaház egyelőre a torony nélküli templommal) és zsidó központok, valamint a déli részen felépült kúriák. Ez a változás annak volt köszönhető, hogy Kurbély György káptalani helynök 1813-as felmérésének következtében kiosztották a telkeket „házulések alá”, és azok a nemesek, akik kertes kúriát szerettek volna, itt megvalósíthatták. Ilyen volt 1817–1818-ban a Zichy család kúriája, és a teret délről lezáró zártosorú, jól megközelíthető három klasszicista épület. Közülük a mai Budapesti út 1. szám alatt álló házát Kopácsy főszolgabíró építtette, a 3. épület első tulajdonosa Balassa Ignác táblabíró volt, akinek halála után Cseresnyés István főszolgabíró tulajdona, majd még később Velty kőfaragó mester familiájáé lett. A Cseresnyés- és Kopácsy-kúriák egységes magasságú parkányai, a háromtengelyes, középrizalitos, timpanonos megoldások, a Rosos-kúria (Budapest út 5.) osztóparkány fölötti architráv profilú zárótagozata, a Balassa-Cseresnyés-kúria ablakoként egyenként külön-külön törtvonalú, de az ablakok fölött összefoglaló szemöldökpárkánya azonos arányú, jó ritmusú harmonikus képet alkotnak. Hangsúlyossá válnak a héttengelyes Balassa-Cseresnyés-kúria homlokzatának jellegzetes köralakú falmélyítései, a félköríves kőkeretes kapuval.⁷⁶

Szintén jelentős kúriája a városnak a Völgyhíd téren 1827-ben épített, bár emelet-ráépítéssel átalakított Rohonczy-ház. Az oszlopos bejárati építmény hangsúlyozta a homlokzat középső egységét, az eredeti földszinti pilléres-íves architektúrában elhelyezett ablakok ritmusát az emeleti egyenes keretelésű ablakokkal egészítették ki.

Ezeknek a léptékéhez igazodtak további klasszicista városi házak, a Jókai utca 44., a Kossuth utca 7., ún. Ménküfógós ház, a Kossuth utca 17., Bem utca 8., Esterházy utca 15., vagy a lebontott Pacsirta utca 3. szám alatti épületek.⁷⁷ Néhány

⁷⁴ Veszprém, 1866. július 29.

⁷⁵ Kiss 2011 19–40.

⁷⁶ Márkusné 2015.

⁷⁷ Márkusné 2013 71–72.

már a romantikus historizmus stílusába illeszkedik, így a Dózsa György út 11., vagy a Vár utca 25. számok alatt álló házak.

Iskolaépítési témában meg kell említeni az egyre jelentősebbé váló 1805-ben alapított zsidó népiskolát, ahová a később jelentős nyelvesszé vált Steiner (1874-től Simonyi) Zsigmond is járt.⁷⁸ A leányok képzésének fontosságát felismerő Ranolder János főpapsága idején (1850–1875) a Grazból betelepített irgalmas nővérek először ideiglenes helyen, majd később a Szent Anna téren erre a célra épített (1870–1872) intézményben folytatták tanító, nevelő munkájukat. Az építésetileg meghatározó „Veszprém legdíszesebb palotája, a csúcsíves templommal összeépített stylszerű” zárda követte a korszak jellemző historizáló tendenciáit. A neogót fiatornyos templom, az 1860-ban épült Regina Mundi régít idéző formája mellett már új anyagok felhasználásában is kitűnik. Homlokzata, tornya jelentős városképi elem.

A jelenlegi Iskola utcában a vele összeépített, 1860-ban Szentirmai (Scharnpék/Schanbeck) József által földszintesre tervezett elemi iskola (kisiskola) ablakai fölötti szemöldökpárkányát díszítő emberi fej motívumokkal az időközben megemelt könyvtár épületéből figyelhető meg alaposabban. A templomhoz épített volt Angolkisasszonyok zárda épületét szintén Szentirmay József tervezte.⁷⁹ Az erősítéssel, csipkézett, rizalitokkal tagolt homlokzat a korszak jellegzetes historizáló tendenciáit képviseli. A Regina Mundi temploma mellett a másik toronnyal is ékesített katolikus templom, a Czeglédy István másodházfőnök tervei alapján épült piaristák klasszicizáló, 1828–1836 között épült várbeli épülete, homlokzatán a piaristák jelével (Maria Méthér Theou).⁸⁰ A négy ión oszlop tartotta párkány sarkait klasszicista vázák díszítik a sarkokon, a kapu felett az építési évszám: MDCCCXXXIII (1833).

A várbeli és vár alatti létesítmények sajátosak, a helyi topográfiai adottságokat tudatosan kihasználó létesítményei voltak a kertek és a kerti építmények. A nagyszabású, korábban létrehozott, elkerített, mély területen kialakított zöld-ség-, gyümölcstermelés mellett egzotikus növényeket is gondozó Püspökkert mellett a várban különleges kerteket alakítottak ki, így a Simoga-háznál (Vár utca 15–17.) bástyakertet, a ferences rendháznál és a Bíró-Giczey-háznál terasz-kertet. Ezeket a kerteket főleg apró pihenőlakok, szerény luxust képviselő kerti házak, filagóriák (Bíró-Giczey-ház mögötti teraszon) díszítették és tették pihenésre, elmélyülésre alkalmassá. Igényes belső kertje volt a piarista iskolának és szemináriumnak is. A korszakban ismert volt a Davidikum parkja és az Angolkisasszonyok Santa Maria Intézetének angolparkja is. A káptalani majorsághoz tartozott a mezőgazdasági épületeket és néhány pihenésre szolgáló építményt is magába foglaló Pajtakert. Egyéni szerepet töltött be az Aranyosvölgy bejáratánál létesített Méheskert, a korábban felépített épület nagyerővel és kerthelyiséggel, mely igen népszerű volt a tanárok, ügyvédek, köztisztviselők által alapított Méheskerti Társbirtokosság által szervezett változatos programjaival.⁸¹

⁷⁸ Molnárné 1997 120.

⁷⁹ Irányi 2014 97–107.

⁸⁰ A veszprémi főgimnázium története, Veszprémi Független Hírlap, 1893. december 23. 5., Sziklay 1931 113, 318.

⁸¹ MNL VeML honlapja: Veszprémi kertek. Kiállítás 2012. szept. 14 – okt. 31.

A veszprémi várból is látható Kopácsy József püspök manzárdtetős kerti háza, amelyet a Berken-féle városképen még nem szerepel, így 1818 után épülhetett.⁸²

Jelentős emlék volt az 1862 és 1865 között Zitterbarth Mátyás tervezte zsinagóga. Az első, 1800-ban már álló zsidó imaház 1840-ben építették át először, majd 1861-ben, igazodva a vásártéri telek vonalához, Johann Haenisch építész terveivel szemben Zitterbarth elképzelését valósították meg. A kétkarzatos, 1500 főt befogadó, egyterű templom mór elemeket használó impozáns, romantikus homlokzatával az ország legszebb zsinagógái közé tartozott. Az 1950-es években, engedélyt sem kérve a műemléki hatóságtól, úgy alakították át brutálisan, részletes dokumentálás nélkül az épületet, hogy a külső és belső értékes elemeket sem őrizték meg.⁸³

Az alsóvárosi temetőben, közel a Füredi (ma: Mártírok) úthoz áll a nemes arányú, kör alaprajzú, félköríves apszissal bővített Haiszler-temetőkápolna, melyet Haiszler György fia sírja fölé építtetett. Az előcsarnok timpanonján kronosztikonban az 1831-es évszám olvasható.⁸⁴

Az alsóvárosi temetőben a Mártírok útjához közel látható Ruttner János és neje síremléke, a keresztet tartó, kezében könyvből olvasó nőalak, és a féltérdre ereszkedő nőalak, Ruttner Ferenczy Jozefa síremléke, melyet Dunaiszky László 1870-ben készített.

Sajnos, már nem áll az alsóvárosi temetőben a terrakotta koszorút tartó nőalak, Nunkovics Klára Sárnpék Józsefnő (sic!) sírja, akinek férje püspöki főerdőmester és térképészítő volt.⁸⁵

Jelentős a földszintes, egyszerű, klasszicizáló jegyeket mutató temetőgondnoki épület is.

A gyarapodó népesség, a fejlődő gazdaság jelzői a klasszicizáló malmok, így az ún. Pozsgay-, majd később Buday-malom, Miklós utca 8. szám alatti volt káptalani malom, a volt Friedler-malom (Kopácsy József építtette, 1820 k.).⁸⁶ A malmok, és magtárak általában anonim mesterek által felépített szolid kiképzésű klasszicizáló tömege ugyanolyan, mint az azóta lebontott vagy felismerhetetlenségig tönkrement apró lakóházak zöme a Kossuth és a Jókai utcákban. A közigazgatási szempontból egyik legjelentősebb kezdeményezés a régi várbeli, Tietharth József, neves helyi kőművesmester tervezte megyeháza bőrtönnel való kibővítése után az új épület megtervezése és megvalósítása volt. A vármegye 1828-ban Hild

⁸² Balassa 2010 91–92.

⁸³ Korompay 1957., Prakfalvi 1997 144–155., Márkusné 2015.

⁸⁴ Balassa – Kralóvánszky 2006.

⁸⁵ Veszprém TV, KILÁTÓ c. műsor 2015. okt. 29. A Korompay által tévesen fémszobornak írt Nunkovics Klára, Sárnpék Józsefnő (sic) (1822–1858) terrakotta síremlékének felirata: „Szende álom bájképeben/ Lebegtek el napjaid/ Szedd helyette szent békében/ A való virágait” Posztamensének oldalán a „A. Miesbach Inzersdorf am Wienerberg” mesterjelzés alapján Bécs melletti kisváros gyárában készült, ahogy Lovassy Klára kutatásai alapján több veszprémi Téglamúzeumba került téglá is. A 2000-es évtized első éveiben megpróbálták ellopni, de megzavarták a tolvajokat, akik egy zsákban a temetőben hagyták. 2008-ban sikerült helyreállítani, majd visszahelyezése után ismét hozzányúltak a szoborhoz, a talapzata csúnyán meg van rongálva, összetörve, a szobrot pedig a temetőgondnokság a Vámosi úti épületébe szállította. Ott várja a restaurálását. Eredeti állapotáról a Veszprém Televízió vizuális műsorának archívuma őriz felvételt, melyben a korábbi, Kép a képen műsorban felvett ép szobor is látható.

⁸⁶ Albócziné – Schildmayer 2000 145–152., Wöller 2000 99–106.

Józseffel tárgyalt a munkáról, majd az ismert győri építész, Fruhmann Antal készített 1840-ben helyszínrajzos, dísztermet kihangsúlyozó, rizalitokkal tagolt kétemeletes, börtönt is magába foglaló, de meg nem valósult tervet.⁸⁷ A pápai Pauly Mihály a Kapuvár-ház helyére tervezett 1839-es főhomlokzatot, de a két emelet alaprajzát is bemutató színes terve sem valósult meg.⁸⁸ Veszprém vármegye közgyűlése a várbeli fogház megépítését, terveinek többszöri átdolgozása után, Szász Ferenc fehérvári építómesterre bízta. A tervező irányította az 1847-ben elkezdődött munkát, a pallér Milpauer József volt. A völgy felől ötszintes épület még 1854-ben sem volt teljesen kész.⁸⁹

Hild veszprémi szereplése annak ellenére is jelentős, hogy munkája nem valósult meg a városban. Tőle eredt ugyanis az elgondolás, hogy a gimnázium építései egyúttal a Vár utcát is szélesítsék, s a középület előtt megfelelő nagyságú városi köztér alakulhasson ki. A gondolatot Halász Ignác vármegyei mérnök tette magáévá, végül azonban az 1848–49-es események miatt a várbeli utcák szélesítése elmaradt.⁹⁰ Halász az 1857-es váraljai rendezésekben is szerepet játszott.

IV.2. Veszprém építészete 1867 és 1914 között

IV.2.1. Építészek, művészek és megbízások

A kiegyezés utáni időszakban valódi tervezői jogkörrel az akkor (már akár külföldi) egyetemet végzett műépítészek bírtak. Kisebbségi építkezéseket persze megtervezhettek az építómesteri oklevél birtokában lévő mesterek is, akik általában kivitelezési vállalkozóként működtek. Kőművesmesterek csak a legegyszerűbb építmények, istállók, ólak tervezését vállalhatták, ők rendszeresen az építészek és építómesterek alkalmazottaiként működtek.

Veszprém a tárgyalt korszakban nem élt egyetemi végzettségű műépítész, de a város nyitottságát mutatja, s ez biztosíték volt az országos építészeti színvonalra, hogy a budapesti építészek és szakemberek rendszeres meghívást kaptak tervezőként vagy egy-egy ügyben eljáró szakértőként. A város gyakran vette igénybe a Magyar Mérnök és Építész-Egylet (MMÉE) segítségét. 1903-ban műépítészek címeit kérte az egylettől, amely egyben ajánlólevélként is szolgált volna a tervezett tűzéraktanya megbízására. A város Gerster Kálmán, Kommer József, Rainer Károly, Sándy Gyula, Schoditsch Lajos műépítészeknek írt, de szóba került Voyta Adolf neve is.⁹¹ A kapcsolat fordítva is működött, 1902-ben az MMÉE megkereste a város polgármesterét, „hogyha a városban van tipikus parasztház, annak rajzait küldje meg” számára.⁹² Konzultáció céljából járt Veszprém 1894-ben a polgári iskola telkét kiválasztó Baumgarten Sándor⁹³, majd 1906-ban Alpár Ignác a vígadó

ügyében. 1907-ben az akkor még múzeum céljára szánt régi kaszinó műszaki felülvizsgálatát Hüttl Dezső ejtette meg, aki 1912-ben a múzeum telkét is szemlélte.⁹⁴ Weimess Marián műépítész telek kisajátítási ügyben hívták meg szakértőként 1909-ben⁹⁵ és 1912-ben.⁹⁶ Medgyaszay Istvánra, amellyel, hogy két épületet tervezett Veszprém, a városiak számíthattak konzulensként is, 1908-ban például a soproni főmérnökkel, Wälder Józseffel együtt véleményezték a Hüttl által korábban megvizsgált kaszinó átépítését.⁹⁷ 1911-ben pedig ő volt (nyilván nem véletlenül) a MMÉE kiküldöttje a veszprémi tűzoltókongresszuson is.⁹⁸ Medgyaszay helyi népszerűségére jellemző, hogy másutt szerzett érdemeiről is beszámolt a sajtó.⁹⁹

Az eddig említett, többségében budapesti építészek nem tartózkodtak huzamosabban Veszprém. Ahogy azok a budapestiek sem, akiket egy-egy megbízás kötött a városhoz. Ezek közé tartozik Kiss István (Megyeháza)¹⁰⁰, Nay Rezső (Veszprém Megyei Takarékpénztár), Schmahl Henrik (Püspöki Jóságkormányzóság), Aigner Sándor (a székesegyház újjáépítése), Ybl Lajos (gyermekmenhely), Politzer Lajos (izraelita iskola és rabbilak), Komor Marcell és Jakab Dezső (Spitzer-ház), Jaulusz Gyula (Davidikum bővítése), Schoditsch Lajos (iparostanonc-iskola),¹⁰¹ és Kovács Ferenc (Véber Pál háza, Vár utca 8.). A Ganz Lajos – Reiner Dezső iroda 1912-ben a kórházhoz készített pályatervet,¹⁰² 1913-ban a Rosenberg-házat építették, ugyancsak 1913-ban a polgármesterrel és Óváryval folytatott tárgyalások eredményeképp egy városháza-tervet készítettek.¹⁰³ Tóásó Pál a honvédségi tűzéraktanya terveit készítette el 1914-ben, amely nem valósult meg.¹⁰⁴ Mohácsy László vágóhidat tervezett 1913–1914-ben, de az építkezésre csak a háború után került sor.¹⁰⁵ Mohácsy 1914-ben kórháztervével első díjat nyert.¹⁰⁶ A Goldmann (József?) és Antal iroda a Veszprémi Faipari Rt. igazgatósági épületének később szecessziós tervét jegyezte 1921-ben.¹⁰⁷ Budapestről költözött Veszprémbe Erdély Ignác, és nyitotta meg az első magánmérnöki irodát 1910-ben,¹⁰⁸ majd letette az építómesteri vizsgát is.¹⁰⁹

A környező városok építései szórványosan fordultak meg. Pápáról a bécsi tanultságú Voyta Adolf (1834–1923) és Besenbächer Jenő jelenléte volt a gyakoribb.¹¹⁰

87 Somfai 1987. MNL VeML Kézirat tervrajzok gyűjteménye, 18/a-f. LDM. Újkori gyűjtemény

88 Somfai 1987. MNL VeML Kézirat tervrajzok gyűjteménye, 20/a-d.

89 Somfai 2013.

90 Véghegy 1886 266–275.

91 MNL VeML V. 173/b. 11/1903

92 Minta parasztház, Veszprémvármegye, 1902. március 2. 3.

93 A veszprémi polgári iskola, Veszprémi Független Hírlap, 1894. május 12. 2.

94 MNL VeML V. 173/b. 4777/1916

95 Mibe kerül az új utca?, Veszprémi Hírlap, 1909. május 30. 4.

96 MNL VeML V. 173/b. 5274/1912

97 A veszprémi kultúrpalota, Veszprémi Hírlap, 1908. október 18. 2–3.

98 A magyar mérnök és építész egyesület, Veszprémi Napló, 1911. június 4. 5.

99 A budapesti Nemzeti Színház építésére kiírt nemzetközi tervpályázaton első díjat nyert 1913-ban. A lap gratulált az építésnek. Medgyaszay István sikere, Veszprémi Napló, 1913. január 26. 4.

100 Kiss a tervpályázaton megelőzte Nay Rezső, Gerster Kálmán pályaműveit, végül pedig a díjazásban részesített pápai Voyta Adolf és a veszprémi Horváth Sándor közös pályatervét, valamint a Bécsből pályázó, szintén díjazott Ludwig Schöne munkáját. Somfai 1987 40–44

101 Új iparos tanonciskola, Veszprémi Hírlap, 1909. március 28. 4–5.

102 MNL VeML V. 173/b. 166/1914, műleírás a „Szeretetház” jellegű pályatervhez

103 A tervek nem ismertek. MNL VeML V. 173/b. 2497/1913

104 Földesi 2012.

105 MNL VeML V. 173/b. 166/1914

106 MNL VeML V. 173/b. 166/1914

107 MNL VeML V. 177. 34/a. 189. Pausz, tus, 39 × 46,5 cm

108 Magán mérnöki iroda Veszprém, Veszprémi Napló, 1910. november 13. 4.

109 Építómesteri vizsga, Veszprémvármegye, 1911. október 22. 3.

110 Szigel Ede törzsőrmester háza. MNL VeML V. 177. 34/a. 171. Pausz, tus, 28 × 33 cm

A külső szakemberek jelenléte állandó mércét jelenthetett a Veszprémben élő építőmesterek és építőiparosok számára. Ennek érdekében rendezték Veszprémben az 1904-es dunántúli iparoskongresszust szeptember 4-én, valamint a Veszprémvármegyei Gazdasági Egyesület szervezésében az 1904-es iparkiallítást. Ez utóbbin a helyi ipar majdnem teljes spektrumában bemutatkozott.¹¹¹ A kiállítás egy nagy iparcsarnokból és több pavilonból állt (erdészeti, balatoni halászati, borászati, pezsgős), továbbá az Esterházy család gazdasági pavilonjából, amelyet a család Szemmelveisz Rezső zirci építómesterrel építtetett. A többi veszprémiek (Kész Ferenc, ifj. Bognár János) építtették fel.¹¹²

Az építőipar veszprémi megerősödéséhez nagyban hozzájárult az 1883-ban felállított iparostanonc-iskola, ahol kőműves, ács, kőfaragó, bádigos tanulhatott, 1895-től téli tanfolyamon is. Itt rajzot, üzleti levelezést, ipari számvetést, könyvitelt, természettant oktattak.¹¹³ A megyeházát még a budapesti vállalkozó, Kéler Napóleon (1845–1919) kivitelezte, de az építkezés kapcsán a sajtó már a helyi ipar erősödését remélte¹¹⁴, és hozzá az építészeti színvonal emelését társította.¹¹⁵ Az 1890-es évek végére már helyi vállalkozók is képessé váltak ellátni hasonló nagyságrendű feladatokat. Az első jelentős veszprémi építőmesterek Horváth Sándor (1826–1887)¹¹⁶, Vizler János (1886-ban már nem élt) és Brenner Lőrinc (1836–?) voltak.¹¹⁷ Brenner nemcsak Veszprémben működött, ő vezette a vámosi katolikus templom építését 1882-ben, és kezdeményezte az almádi kápolna megvalósítását.¹¹⁸ A bélyegzőlenyomata alapján magát építésznek hirdető Zalavári (Zapletán) Antal (1853 k.–1903) szintén jelentős középületek kivitelezőjeként ismert.¹¹⁹

Az őket követő generáció legjelentősebb figurája a vállalkozóként is sikeres Csomay Kálmán, aki Medgyaszay-épületek kivitelezésével, a postapalota, valamint a mellette lévő bérház tervezésével a századelő városképének kialakításában is részt vett. Építőmesterként tervezői jogköre is volt, az említett középületeken kívül számos lakóház épült az elképzelései alapján. Tervrajzain, ez jelzi az építészgafika megjelenését is, rendre szerepeltetett figurális részleteket, Farkas Sándor ház-

tervén például szerelmespárt¹²⁰, Sándor Gábor háza tervén pipázó öregembert¹²¹, a tűzoltóaktanyánál a fecskendő kocsikra ülő, dudáló tűzoltókat. Tervezői palettája széles volt, első munkáit a historizmus plasztikus épületdíszei jellemezték, majd homlokzatai egyre síkszerűbbeké váltak, a stukkóelemeket geometrizált vakolatdíszítésre cserélte, eltűntek a párkányok és pilaszterek, helyükre vakolatsávok és lizénák kerültek, s megjelentek a kör alakú vakolattükrökbe helyezett ablakok.¹²² Csomay a Magyar Építőiparosok Országos Szövetsége (MÉOSZ) helyi elnöke volt.¹²³ Kivitelező vállalkozóként Almádiban¹²⁴ és Balatonfüreden is működött.¹²⁵

A második legtöbbet foglalkoztatott építőmester a Csomayval sokszor társuló Horváth Sándor (az említett, 1887-ben elhunyt építőmesterrel azonos nevű építőmesterről van szó). Mellettük Adorján Mór, aki több mutatós polgárházat is tervezett. Bajcsi Ferenc szintén lakóházak tervezésével és kivitelezésével foglalkozott. Egyéni, késő historikus elemeket használó stílusára a geometrizáló formálás, a szecessziós összehatás jellemző.¹²⁶

Kisebbségben magánépítkezésnél vállalt kivitelezői (sejthetően egyben tervezői) feladatot is az építőmesterek között Gyökeres János, Fabb Károly (aki 1911-ben önállósította magát Horváth Sándor cégétől)¹²⁷, Rákóczi János, Bognár Kálmán.¹²⁸ A kőművesmesterek közül Debreczeni Imre, Ebele Ferenc, Hajagos Gyula, Linczmájér György, Linczmájér János, Litz János, ifj. Bognár János, Szlávik József nevei ismertek.

A városi mérnök többnyire nem építészeti tervezéssel foglalkozott, de erre is van példa, úgy a város részére (Kesselbauer Ágoston: óvoda, városháza, típusstervek tisztviselőtelephez¹²⁹; Friedreich Endre: kórházbővítés), mind magánmegrendelőknek (Kesselbauer: Károly-templom).

A működvelő veszprémi tervezők közé tartozott Blázy Imre rajztanár, aki egy tűzoltószertár tervét terjesztette be 1901-ben¹³⁰, a saját házát megtervező rajztanár és festő, Pápay Viktor, a katolikus főgimnázium toldalékszárnnyához

111 Kiállításunk, Veszprémi Napló, 1904. szeptember 1–4.

112 A veszprémi kiállítás munkálatai, Veszprémvármegye, 1904. június 26. 4., Fabritzky István: A veszprémi kiállításról, Veszprémvármegye, 1904. augusztus 14. 1–2.

113 MNL VeML V. 173/b. IV. 74/1901

114 A veszprémi építőiparosok csalódottak voltak, amiért nem rájuk bízta a megyeháza kivitelezését, majd szervezeten léptek fel, amikor pedig a budapesti iparosok a megyeháza mellett más, helyi megbízásokat is elkezdtek vállalni. Az új megyeház és iparunk, Veszprémi Független Hírlap, 1887. június 4. 2.

115 „tagadhatatlan, hogy az új megyeház építése impulzust adott arra, hogy az építészeti stílus, a műizlés itt is fejlődjék s az ócska Veszprém-fészek egy modern Veszprém-várossá emelkedjék. [A helyi építésszek tanulmányozhatják az újabb architektúra vívmányait s a nagyszabású mű stílszerűségét alkalmazhatják kicsiben [...].” A város szépítése, Veszprémi Független Hírlap, 1887. szept. 3. 1.

116 Somfai 1987 39.

117 1836. szeptember 11-én született az öt hatvanadik születésnapja alkalmából köszöntő újság szerint. Brenner Lőrinc, Veszprémi Független Hírlap, 1896. szeptember 12. 3.

118 A vámosi új kath. templom, Veszprémi Független Hírlap, 1882. március 4. 2., Az almádi kápolna, Veszprémi Független Hírlap, 1884. július 19. 2.

119 1903. február 13-án, 50. évében hunyt el. Gyászrovat, Veszprémvármegye, 1903. február 22. 4.

120 MNL VeML V. 177. 34/a. 137. Cianotípiá, 41,5×58,6 cm

121 MNL VeML V. 177. 33. 9753/1909, cianotípiá, 24,7×46 cm

122 Például: saját háza, 1910, Milhoffer Nándor háza, 1911, Rózsa Imre háza, 1911., Schätzer István háza, 1911. MNL VeML V. 177. 33. 9862/1910, 4310/1912, 9298/1911, 11324/1911

123 Építőiparosok országos gyűlése, Veszprémi Napló, 1912. szeptember 1. 2.

124 Itt az országos gyermekszanatórium első épületének kivitelezője volt 1911-ben, majd 1913-ban a második épületét. A balatonalmádi, Veszprémi Napló, 1911. március 19. 4., Az almádi új szanatórium, Veszprémi Napló, 1913. március 2. 5.

125 Ugyancsak 1913-ban dolgozott Almádiban a pannonhalmi főapátság és a Balatonfüredi Fürdő Rt. megbízásából egy kétemeletes szálloda építésén. Balatonfüredi építkezés, Veszprémi Napló, 1913. március 9. 4.

126 Ilyenek: Megyesi Imrének tervezett háza (1911), Véghely Sándor háza (1911), saját maga számára 1912-ben tervezett háza (Vámosi u. 6.). MNL VeML V. 177. 33. 7348/1911. MNL VeML V. 177. 34. doboz, 7973/1911. MNL VeML V. 177. 34/a. 112

127 Szíves tudomásul, Veszprémvármegye, 1911. március 5. 5.

128 Bognár képesítéséről a sajtónak köszönhetően többet tudunk. Budapesten végezte a magyar királyi állami felsőbb építőipariskola téli tanfolyamát, 1913-ban Veszprémben önállósította magát. Új építési vállalkozó, Veszprémvármegye, 1913. április 20. 4.

129 Tisztviselő telep Veszprémben, Veszprémvármegye, 1903. március 1. 2.

130 MNL VeML V. 173/b. II. 1693/1901

Schmahl Henrik terveit alapul vevő Rainprecht Antal¹³¹, dr. Csolnoky Ferenc kórházigazgató, aki 1910-ben maga készítette kórháztervvel lépett a tanács elé¹³² és az édesanyjának és magának Almádiba, az Öreghegyre műtermes villát tervező szobrász, Csikász Imre.¹³³

Szót kell ejteni az építésekkel együtt dolgozó társművészetek, az üvegfestészet, díszítőfestés, épületszobrászat képviselőiről is. Az 1907-ig Veszprémben élő Nagy Sándor a színház sgraffito falképét (Hunor és Magor) és lépcsőházi üvegfestményét (A népművészet varázsa) tervezte, utóbbit Majoros (Myböhme) Károly kivitelezte. Walther Gida a Szent Mihály-székesegyház színes ablakait készítette el.¹³⁴ Róth Miksa budapesti műhelye a Szent László-templom üveglablakait szállította 1902-ben¹³⁵, s a Hornig-kápolna üveglablakai is az ő művei.¹³⁶ A soproni Steiner Rudolf kezét dicsérik a Hornig-kápolna falfestményei, a székesegyház ornamentális festését a budapesti Steinheizer és Kölber cég, a Szent László-templomét Graits Endre kivitelezte. Csikász Imre munkásságának kevésbé hangsúlyos része az épületszobrászat, e munkái közé tartozik a Károly-templom kapuzata. Bizonytalan attribúciójú a jószágkormányzói palota épületplasztikája, amelynek a kivitelezője sem ismert.¹³⁷ A székesegyház timpanondomborművét Keszler János faragta. A megyeháza szobrai a tervező építéssel jó viszonyt ápoló Róna József szobrász, egyéb plasztikai díseit a budapesti Marchenke Vilmos készítette.¹³⁸

A művészekről és megbízásokról szólva ki kell térni egy általános folyamatra is. A század végére átalakult a művészek foglalkoztatásának rendje. Szentirmay (Scharnbeck) József még a püspökség építészé volt, a megrendelők, főként az egyházi építkezések esetében, rendszerint közvetlen megbízásokat adtak az építésznek és kivitelezőknek. De Schmahl veszprémi szereplése épp e közvetlenség miatt végződött balul, hiába ajánlkozott szakszerű, javított tervek készítésére, a postapalota építkezésében nem működött már közre.¹³⁹ A polgármesterrel folytatott előzetes megbeszélések ellenére Ybl, bár próbált, nem kapott megbízást a tűzérsegi laktanya megtervezésére. Érdeklődő levelére a polgármester azzal válaszolt, hogy tervpályázatot szándékoznak hirdetni.¹⁴⁰ A tervpályázati kiírásokat az építészeti közélet és a kormányzat is támogatta.¹⁴¹ Az első a megyeháza tervpályázata volt, majd a városvezetés is egyre több tervpályázatot hirdetett. 1907-ben városrendezé-

re, 1910-ben a tűzoltólaktanyára, 1912-ben kórházra¹⁴² és vágóhídra, 1913-ban újra a kórházra, valamint a tűzérkaszárnnyára. A jó szándékkal szemben jelentős gyakorlatlanságra vall, hogy a kórház tervpályázata először eredménytelen maradt, mert nem tűztek ki pályadíjakat,¹⁴³ majd pedig az újabb pályázaton elvesztették a jeligét feloldó borítékot, így a nyertes pályamű készítőjét nem tudták azonosítani.¹⁴⁴

A polgárok és egyesületek rendszerint közvetlenül kerestek maguknak vállalkozót és építész, amikor építkezni akartak, közvetlen megbízásokat kapott Medgyaszay a színház és a múzeum tervezésére, de akadt példa az ellenkezőjére is. Miután a Veszprémi Takarékpénztár 33 000 koronáért megvette a Kossuth utca elején álló telket, országos visszhangú tervpályázatot hirdetett egy ötlakásos, nyolc boltelhelyiséges bérházra (Kossuth utca 1.). A győztes pályamunka alapján a megbízást Reitzner Gyula kapta, maga mögé utasítva Habicht Károly és Komor Marcell pályaterveit. Az építető szabadon határozta meg az épület stílusát, ebben az esetben például határozott kívánság volt a „modern” bérház jelleg mellett a „stylszerű (de nem secessiós)” kiképzés.¹⁴⁵

A tervpályázati rendszer kétlépcsős volt, először a tervek beszerzéséről és kiválasztásáról kellett gondoskodni, majd a tervezővel való megállapodás után a kivitelezésre is ki lehetett írni a pályázatot (az árlejtést). A munkát rendszerint, a tervező művezetése mellett, a legkedvezőbb ajánlatot tevőnek adták. A város aztán, és erre Veszprémen kívül nincs sok példa, egyesítette a tervpályázati rendszert a kivitelezésekre kiírt árlejtésekkel, s több pályázatot már eleve úgy írt ki, hogy a vállalkozóknak kellett a tervet is elkészíteni, elkészíttetni. Ezzel nemcsak lerövidítették a tervpályázati fordulókat elhagyásával az egyes építkezések előkészítését, de versenyhelyzetet teremtve ösztönözték a tervezéssel foglalkozó kivitelezőket. E kiírások közül a kölcsönfedezetből épített tűzoltólaktanya tervei maradtak fenn.¹⁴⁶ Az elvetett historizáló, a szintén elvetett magyaros szecessziós és a kivitelre került késő historizáló elemekkel dolgozó, geometrikus változat mutatják az ugyanarra a funkcióra érvényesnek gondolt stílusvariánsokat. Ugyanakkor, mivel csak ezt az egy tervpályázati anyagot ismerjük egészében, a stílusválasztás időbeli módosulásait nem lehet pontosan nyomon követni.

131 MNL VeML V. 173/b. 5289/1902

132 A kórház kibővítése, Veszprémi Hírlap, 1910. február 27. 4.

133 Ribó 1994 24.

134 Gopcsa 2011.

135 A László-templom, Veszprémi Hírlap, 1902. április 27. 5.

136 Magyar Építészeti Múzeum, ltsz.: 71.012.273.3

137 A helytörténeti irodalomban gyakran előfordul, hogy Csikásznak tulajdonítják, ez azonban nem bizonyos. Gopcsa 1994 104. A megrendeléseket rögzítő Zsolnay Terracotta mintakönyvekben az épület nem szerepel.

138 Somfai 1987 64.

139 Hálanyilatkozat, Vállalkozók Lapja 22. évf. 30. sz. 1901. július 24. 1.

140 MNL VeML V. 173/b. VII. 204/1906

141 A belügyminiszter 1910. január 20-án kelt 2483. sz. rendeletével a törvényhatóságok (megyék, törvényhatósági jogú városok) figyelmébe ajánlotta a kereskedelemügyi miniszter még 1908-as szabályzatát az építési tervpályázatokról. Az irat Veszprém város levéltárába is bekerült. MNL VeML V. 191. 16. tétel

142 MNL VeML V. 173/b. 166/1914., Kórház építés, Veszprémi Hírlap, 1912. november 24. 6.

143 A veszprémi kórház kibővítése, in: Veszprémmegye, 1912. március 3. 4.

144 Ki a tervező?, Veszprémmegye, 1913. december 14. 4.

145 Hazai krónika, Művészet, 4. évf. 4. sz. 1905. 268–280., A Veszprémi Takarékpénztár házvétele, Veszprémi Napló, 1905. május 7. 4., Tervpályázati hirdetményt, Veszprémi Napló, 1905. május 14. 5., A veszprémi takarékpénztár, Veszprémmegye, 1905. július 16. 4., A veszprémi takarékpénztár, Veszprémmegye, 1905. július 23. 3., Elkészült ház, Veszprémi Napló, 1906. november 25. 7.

146 A kivitelre került, geometrizáló tervet Takács János készítette 1910. november 14-én, a tanács 1911. március 9-én fogadta el. Ugyanez az alaprajz és tagolás, de nélkülözve minden díszítést, jellemezte Kész Ferenc tervét. Szintén ugyanerre az alaprajzra komponálta Adorján Mór is az általa 1910. november 14-én készített magyaros szecessziós tervet, amely Takács és Kész terveivel ellentétben manzárdtetős óratoronnyal is kiemelte az épület funkcióját. A nyílásokat tagoló pilaszterek fejezeteiben gránátalmához hasonló lánghelvélyek lettek volna az épület díszei. Más, H alakú alaprajzot csak Csomay Kálmán gondolt el, viszont az ő historizáló terve még a pályázat előtt, előzetes tervként készült, 1910. január 1-jén, hatszögletes huszártoronnyal, költségvetését pedig még 1909-ben mutatta be. MNL VeML V. 173/b. 727/1912., Óvári utca, Veszprémi Napló, 1909. október 3. 4., Városi közgyűlés, Veszprémi Napló, 1911. május 28. 3., Az új tűzoltó-laktanya, Veszprémi Napló, 1911. június 25. 3.

Erre mégis kísérletet teszünk, de nem a tervpályázatok, hanem az építetők felől. A 19. század második felének építészetét a történelmi stílusok új, modern épülettípusokon való alkalmazása, azaz a historizmus jellemezte.¹⁴⁷ A 19. században a stílusfogalomnak alapvetően kétféle jelentése különböztethető meg. Beszélhetünk történeti vagy korstílusokról (barokk, klasszicizmus) és egyéni stílusról. A 19. századi építészetre egy harmadik stílusfogalom is nagy hatást tett, egy-egy stílus gyakran vált egy-egy épülettípus ismertető jelévé és kifejezőjévé.¹⁴⁸ A funkcióhoz vagy rendeltetéshez való formai illendőséget kifejező stílusfogalom a módusz.¹⁴⁹ Az építetők és az építészek egy-egy feladathoz adott stílust társítottak, így a veszprémi egyházi építkezések szinte kizárólagos móduszává a romanika és a gótika vált, az előbbi a templomokon, utóbbi a világiasabb funkciókat ellátó épületeken érvényesült. A civil épületek a polgárság történelmi hagyományait kifejezendő a neoreneszánsz stílust s ennek változatait, illetve az ebből kialakult „eklektikát” mutatják fel. A továbbiakban építetői körönként, a móduszok, és a velük összefüggő egyes épülettípusok alapján tekintjük át a Veszprém építészetében jelen lévő stílusokat és stílusvariánsokat a modernizmus kezdetéig, amikor az addigi stílusfogalmak felülírásával megjelent az arts & crafts, a vernakularizmus.¹⁵⁰ Végig jelentős volt, az egyéni invenciók mellett is, a mintakönyvek és a budapesti építészek egységesítő szerepe.

IV.2.3. Egyházi, hitközségi építkezések

Veszprém építészetében mindig hangsúlyos volt a püspöki és az egyházi mecenatúra, ezek az építkezések nemcsak a reprezentációt, hanem közszükségletek kielégítését is szolgálták. Hornig Károly 1907-ben felszentelt családi sírkápolnája (Károly-templom) a régi kórházi kápolna helyett épült neoromán stílusban, helyi vörös homokkőből.¹⁵¹ Hornig legnagyobb építkezése a Szent Mihály-székesegyház újjáépítése volt, melyet 1904-ben vetett föl. A befejezés céldátuma 1909 volt, a püspökség fennállásának 900. évfordulója, a székesegyház újjáépítésével pedig helyi vállalkozókat kívántak megbízni.¹⁵² A neoromán átépítés első tervei 1907-ben készültek el, de miközben a barokk kori részeket a purizmus szellemében eltávolították, Aigner a bontási munkák során előkerült középkori töredékek formáit is (igaz, elég szabadon) felhasználta a tervezésben.¹⁵³

Szintén neoromán stílusban épült újjá 1902-ben a temetőhegyi Szent László-temp-

lom, amelyet Fejérváry József kanonok építtetett¹⁵⁴, valamint az 1909-es tűzben megrongálódott ferences templom, amelynek munkálatait 1912-ben fejezték be.¹⁵⁵

A „másik” középkori stílus, a gótika nyomta rá a bélyegét a világiasabb, például oktatási funkciót ellátó építkezésekre. Az angolkisasszonyok rendházát és a hozzá kapcsolt kápolnát Ranolder János püspök megbízásából Szentirmay tervezte 1872-ben. A kubusos stílusnak is nevezett romantika alkotása, voltaképp csak a részletformák csúcsívesek. Az Iskola utca 4. szárnybővítésére 1905–1908-ban került sor, a kertben pedig 1904–1905-ben épült az új internátus.¹⁵⁶

A Pajta utca 11. számú telken egy emeletes kerti pavilon mutat gótikus formákat, 1860–1870 körül épült.¹⁵⁷ A Schmahl Henrik tervezte püspöki jószágkormányzó palotára (1899–1901) szintén a gótizálás jellemző. A festői tömegalakítású, csipkézett süvegű tornyokkal és pártákkal tagolt épület már orientalizáló elemeket is hordoz. Plasztikus díszei között burjánzó levéldíszeket és portrékat, köztük a püspökét és a tervező építészt is megtalálni.

Azok az egyházi építkezések, amelyek nem szakrális funkciójúak, és a város belterületén épültek, igazodnak a profán építészet stílusaihoz is. Az angolkisasszonyokéval egy időben épült a Paulai Szent Vincéről nevezett irgalmas nővérek zárdáját és internátusát (Ranolder János tér 7.) Brenner Lőrinc tervezte romantikus stílusban, de kubusos tömegről szó sincs, a főbejáratot kiemelő, barokkosan megmozgatott pilaszterekkel tagolt rizalit a profán historizmus irányába mutat. A szigorú historizmus jegyében, neoreneszánsz formák érvényesülnek a Dózsa György út 9. számú telek plébániaépületén, és a Vár utca 27. szám alatt álló plébániaházon. Az utóbbi 1874-re épült fel Kürthy János tervei alapján, a gótikából merítő pilaszteres tagolással és rozettás stukkódíszekkel. A Paál Dénes állami főmérnök tervei alapján kivitelezett gimnáziumi emeletráépítést (terv 1893–1897, kivitel Horváth Sándor és Zalavári Antal)¹⁵⁸ 1902-ben egyszerű neoreneszánsz emeletes toldalék építése követte a földszinten rajzteremmel, az emeleten díszteremmel.¹⁵⁹ A kegyes tanítórend rendháza 1882 és 1894 közt bővült, s épült össze a gimnáziummal. A káptalan építkezései közül a legvárosiasabb léptékű a Káptalani Alapítványi Hivatal épülete (1896), amely Tangl Endre tervei alapján valósult meg, s az érett historizmus palotaszerű alkotása, akár csak a Fejérvárynak köszönhető Davidikum bővítése 1909-ben.¹⁶⁰

Bár Veszprém ekkor zömmel katolikus lakosú város volt, a kisebb hitközségek is kitűntek épületeikkel. A templomok főként a katolikus építkezésekhez igazodtak, az evangélikus templom új, neoromán tornya 1910-ben vasbetonból épült Csomay

147 Winkler 2008 11–28.

148 Ebben regionális különbségek mutatkoztak. A püspöki jószágkormányzó palotát egy francia utazó a stílusa alapján vágóhídnak nézte. Kormányzósági palotából vágóhíd, Veszprémi Napló, 1904. június 26. 5–6.

149 Hübsch 1828., Białostocki 1982 21–41., Sármany 1990 18., Sármany-Parsons 1997 145–174., Marek 2004. A kifejezést a magyar irodalomtudomány bevett mintájára fonetikusán írjuk.

150 E jelenségről örökségvédelmi összefüggésben lásd Keserű 2009 145–157.

151 A veszprémi Károly-templomban, Veszprémvármegye, 1905. október 29. 2., Sziklay 1931 318–319., Hungler 1988 255.

152 Sziklay 1931 316–317

153 A püspöki templom újjáépítése, Veszprémi Napló, 1907. január 6. 4., A veszprémi székesegyház felszentelése, Veszprémi Napló, 1910. szeptember 18. 4.

154 Sziklay 1931 320

155 A ferenciek templomának megáldása, Veszprémi Hírlap, 1911. szeptember 10. 2–3., A veszprémi szent-ferencrendiek templomtornyának, Veszprémi Hírlap, 1912. július 14. 5., MNL VeML V. 177. 34/a. 139. tétel, cianotípiá, 65×39 cm

156 Bokréta-ünnepély, Veszprémi Napló, 1904. augusztus. 20. 4., Az angolkisasszonyok, Veszprémi Napló, 1905. május 21. 4. A két tantermet és egy folyosót feltüntető szárnybővítési tervet Horváth Sándor mint kivitelező és Rainprecht Antal mint építető írta alá, 1905. február 7-én. MNL VeML V. 177. 147. tétel

157 Korompay 1956 229

158 A főgymnásiumi építkezés, Veszprémi Független Hírlap, 1893. április 1. 3., A főgymnásiumi építkezés, Veszprémi Független Hírlap, 1893. április 22. 3.

159 MNL VeML V. 173/b. 5289/1902., Sziklay 1931, 318.

160 A veszprémi Dávid-árvaház új épületét, Veszprémvármegye, 1909. szept. 19. 4.

Kálmán kivitelezésében, s a színház után ez volt a második vasbeton épület a városban. A jeruzsálemhegyi, még a 18. században toronnyal épített református templom tornyát 1906-ban avatták újra, amikor felszerelték a toronyóráját. Az izraelita hitközség építkezéseire a romantikus orientalizmus volt jellemző. Az 1893-ban leégett iskola és rabbilakás 1894–1895-ben épült újjá.¹⁶¹

IV.2.4. Polgári egyesületek mint építetők

A veszprémi építészet mecenatúrájában meghatározó szerepe volt a civil kezdeményezéseknek. Mivel a polgári elit tagjai egyúttal a képviselő-testületben is jelen voltak, a városi és a civil kezdeményezések között nem húzható éles határvonal. Különösen igaz ez a Veszprémi Szépítő Egyesületre, amely civil kezdeményezésként alakult meg 1908. február 9-én Ádám Iván kanonok plébános elnöklétével, eredetileg a Hosszú utcai kápolna, a László-kápolna és a Betekints-völgy kopár domboldalának fásítására.¹⁶² Egyesületi költségvetésük úgy állt a köz szolgálatában, hogy átvett néhányat azok közül a feladatok közül, amelyek valójában az önkormányzat hatáskörébe tartoztak volna.

Hasonló gesztus volt a Veszprémi Takarékpénztár részéről, amikor 1905-ben megvették a Tuszkaú-házat, s azt felajánlották a városnak, hogy bontása után rendezhessék a környéket.¹⁶³

A város érdekeit szem előtt tartva alakult meg két másik egyesület, amelyek Veszprém két kiemelkedő középületének építetőiként léptek fel. A Színpártoló Egyesület 1905-ben alakult meg Óvári Ferenc elnöklétével, megteremtették az építkezés feltételeit, a fedezet, a telek, a terv és építési engedély beszerzésével, s 1908-ban már felavatták a színház új épületét. Miután 1918-ban átadták az létesítményt a városnak az egyesület megszűnt.¹⁶⁴ A Veszprémvármegyei Múzeum-Egyesület 1903-

ban alakult meg. A kultúrpalotának szánt múzeum 1914 és 1925 között épült fel, a színházzal ellentétben példátlanul hosszú előkészítési fázis után. Mindkét épület Medgyaszay István műve, s mindkettő a népművészetben inspirációt kereső modernizmus országos jelentőségű példája.¹⁶⁵ Túlmutatnak a veszprémi építészeti környezeten, de messzemenően igazodnak hozzá: a színház, feloldva a talajszint-különbséget, közvetít a Püspökkert és az Óvári utca, táji és urbánus környezet között. Hozzá hasonlóan a múzeum is tájba komponált. Mindkét épület körül élénk városrendezési vita bontakozott ki, és építéstörténetük is összefügg. A Piac téri régi kaszinóból kiköltöztetett kaszinó a Korona Szállóban nyert elhelyezést, ezzel épült össze a színház többfunkciós épületegyüttese. Eleinte a megüresedett kaszinót szánták múzeumnak, ám végül 1911-ben lebontották, s Medgyaszay 1909-es tervei némi módosítással a Külső-Püspökkertben valósultak meg.¹⁶⁶

Az egyesületi életben meghatározó volt néhány olyan széles látókörű közszereplő részvétele, akik azokat esetenként adományokkal, de ami fontosabb, folyamatos munkájukkal támogatták Rainprecht Antal püspöki jószágkormányzó, Óvári Ferenc országgyűlési képviselő, Laczkó Dezső múzeumigazgató, valamint a város delegáltjai, és végül, de nem utolsósorban a polgármesterek.

IV.2.5. Állami, megyei, városi és közületi építkezések

A polgári intézmények építészeti köznyelve Európa-szerte a neoreneszánsz stílus volt, amelyet szimmetrikus homlokzatok, hierarchikusan tagolt tömegek jellemeztek. A korai, ún. szigorú historizmus zárt tömegformái után a formákat szabadabban tagoló, festői, neobarokk elemeket is keverő irányok figyelhetők meg, majd a századvégen újra egyszerűsödés következik, a historizáló formák 1900 táján redukálódtak. A folyamatot jól illusztrálják, noha ezek csak részben középületek, a takarékpénztárak építkezései. A sor elején a Veszprémi Takarékpénztár első székháza (Óváros tér 7.) 1857-re készült el.¹⁶⁷ 1898-ban épült az egykori Veszprém Megyei Takarékpénztár épülete mozgalmasabb neobarokk kiképzéssel

¹⁶¹ A helyi zsidóiskola, Veszprémi Független Hírlap, 1894. május 12. 2., Mann 2016 58–59.

¹⁶² A titkár Gubicza Lajos, az igazgató Csolnoky Ferenc, a város delegáltja a polgármester volt. Már a megalakulás évében gesztenyefákat ültettek, 1909-ben pedig saját tőkéből 2505 db fát ültettek a Benedekhegyen. 1912-ben a piarista rendház elé ültettek tujákat, a várbán a Gizella-kápolna előtti kiszögellést rendezték. 1914-ben költségvetésük már nemcsak fásításra volt elég, hanem arra is, hogy 25 kg dinamittal a Tobak utca kiálló sziklatömbjeit robbantsák el az útból. Városi közgyűlés, Veszprémi Napló, 1908. január 5. 3., Szépítő Egyesület alakulása Veszprém, Veszprémi Napló, 1908. január 26. 3., Ádám Iván: Fásítsunk, széptsünk!, Veszprémi Hírlap, 1908. február 16. 1–2. A Veszprémi Szépítő Egyesület, in: Veszprémi Hírlap, 1908. február 23. 2–3. A szépítőegylet gyűlése, Veszprémi Híradó, 1910. november 13. 3. Az egyesület 1911. április 22-én tartott tisztújítást, a vezető tisztségviselőket újraválasztották. A Veszprémi Szépítő Egyesület közgyűlése, Veszprémi Hírlap, 1911. április 30. 3., A Veszprémi Szépítő Egyesület munkaterve, Veszprémi Hírlap, 1912. március 10. 2., A Szépítőegylet gyűlése, Veszprémi Hírlap, 1914. április 5. 2.

¹⁶³ Ebben az esetben még a „sugallat” is dokumentált: az igazgatóság írja 1905. május 2-án kelt levelében: „Városunk közönsége nevében Dr. Csete Antal főügyész úr kezdeményezése folytán városszépítési és utcarendezési szempontból megvásároltuk városunk egyik legveszélyesebb és legéktelenebb pontját, a Kubai kávéházzal szemben lévő Kaiser féle házat [a Tuszkaú-házat] 33 000 koronaért, s hajlandók vagyunk a megvett telekből a járda és állami úttest részére szükséges területet önköltségi árban átengedni, de viszont a t. közgyűlés a tulajdonát képező kis sarkot a Neu ház mellett hasonló árban nekünk átengedni szíveskedik.” MNL VeML V. 173/b. VII. 85/1908

¹⁶⁴ Óvári Ferenc egy évtizeddel későbbi beszédében így fogalmazott: „Egyesületünk megalakulásakor 1905-ben feladatául tűzte ki egy modern művészi színház építését, mely Veszprém város közönségének úgy társadalmi, mint politikai vonatkozásban kellemes és otthonos találkozhelye legyen.”

Ugyane beszédében hangsúlyozta azt is, hogy az egyesület a város tehermentesítése érdekében alakult meg. MNL VeML XIV. 6. b. 3. Óvári beszéde a Színpártoló Egyesület közgyűlésén, 1918. április 28. Ezt az egykorú sajtó is alátámasztja. 1903-ban a Veszprémvármegye c. lap egyik vezércikke hívta fel a polgármestert, hogy tegyen valamit a színház építése érdekében. A felhívásnak lett is eredménye, néhány hét múlva Szegelethy szőlította meg ugyane lap hasábjain a veszprémieket, hogy pártolják az építést 100 K névértékű részvények vásárlásával, 1903 októberében a képviselőtestület határozatot hozott az építésről. Nem sokkal később Szegelethy közzé tehetette a minisztériummal folytatott tárgyalások eredményét is: a kormány az építési összeg felével hajlandó támogatni a 30.000 K-ra becsült építkezést. E hírek után Szegelethy maga indítványozta egy színpártoló egyesület létrehozását. – Veszprém a művészetért, Veszprémvármegye, 1903. szeptember 6. 1–2., Szegelethy György: Csarnokot a múzsának!, Veszprémvármegye, 1903. október 4. 1–2., A veszprémi színház ügye, Veszprémvármegye, 1903. október 25. 3., Lesz színház!, Veszprémvármegye, 1904. február 4. 2., MNL VeML XIV. 6/b. 9. tétel

¹⁶⁵ Mint az épületek sajtóvisszhangja is mutatja. Veszprém új színháza, Vasárnapi Ujság, 56. évf. 5. sz. 1909. január 31. 88., A veszprémi színház, Magyar Építőművészet, 7. évf. 1. sz. 1909. 19–28. A helyi sajtó sem győzte dicserni az épületet: Dr. Sándorfy Kázmér: Az új színház, Színház, 1. évf. 1. sz. 1907, 2–7.

¹⁶⁶ Éri 1964, Ordasi 2008.

¹⁶⁷ Gy. Lovassy 2006 32–33.

a Szabadi utca és Fő tér sarkán, de a szigorú historizmus tagolását még őrizte.¹⁶⁸ A Veszprémi Takarékpénztár bérháza (1905–1906, Kossuth utca 1.) már a neobaro-
 rok robusztus, mozgalmasan részletező, gazdagon tagolt alkotása. A Takarékpénztár Óvári utca 7. szám alatti bérháza 1911–1912-ből monumentális tömeget mutat, de elnagyolt, redukált részletformákkal jellemezhető.¹⁶⁹

A középületek a frekventáltabb helyszínekre épültek, lehetőleg úgy, hogy a historizmus városépítészeti elvei szerint egész tereket uraljanak.¹⁷⁰ Veszprémben a korábban említett természetföldrajzi adottságok miatt erre nem igazán adódott sok lehetőség, ezért az egyes épületeket elszórtan helyezték el a városszövetben. Érdekes látvány lehetett egy-egy ilyen építkezés, amely építészeti léptékváltást is képviselt; az épülő megyeházáról például megjegyezte a sajtó, hogy a „budapesti mintára való palafödél érdekesen rí ki a mi nádiverébfészkes háztetőink közül, akár az aranyos gomb a csontpitykés pruszlikon.”¹⁷¹ Bár nem alakult ki új igazgatási-társadalmi centrum, a szórt jelleggel elősegítették a városszövet fejlődését, modernizációját, mivel a középület környezetében az új léptékhez igazodó lakóházak is hamar megjelentek.¹⁷² Az 1903–1904-ben épült állami gyermekmenhely például a déli városhatáron, a Püspökkert szélén épült. Mivel a környékét rögtön csatornázták is, hamarosan családi házak épültek a közelében. Hasonló zajlott le a polgári iskola (Budapesti út 11.) mögötti területen, ahol a parcellázás 1910-ben kezdődött.¹⁷³ A decentralizáció előnyeit a városiak is hamar felismerték: amikor a tüzlaktanya elhelyezése volt napirenden, minden városrész magáénak követelte az épületet.

A szabadon parcellázható városszéli terület kevés volt, ezért sok átépítésre, illetve bontásra volt szükség (Brenner Lőrinc: régi megyeháza átépítése igazságügyi palotává, 1888¹⁷⁴, Korona Szálló átépítése, 1889–1890). A Püspökkert a 20. századra egyre zsugorodó területén számos középületet emeltek, mellettük a püspökség maga is osztott házhelyeket, ugyanakkor a ligetes, erdős terület zöldfelület jellege megmaradt, s ezért nem feltűnő Veszprémben a korabeli várostervezés egyik fő elemének, a lakóháztömbök közé iktatott közparknak a hiánya. A Püspökkert maga nem volt közpark, a közönség sem látogatta.¹⁷⁵ Havranek Antal székesfehérvári szobrász a kert kőkerítésére tervezett magyaros stílusú ülőket.¹⁷⁶

A kertépítést továbbra sem hiányzott a veszprémi építészeti palettáról. Schön János püspöki uradalmi főkertész 1908-ban készített tervet az 1878-ban Plosszer István ügyvéd jóvoltából létesült, róla elnevezett Plosszer sétány befásítására a

Farkas Sándortól vett telken¹⁷⁷, majd 1913-ban a tanács a közeli, a gyermekmenhely melletti terület rendezését határozta el, s Rainprecht-ligetnek kívánta elnevezni.¹⁷⁸ Ugyancsak Schön készített kerttervet a jeruzsálemhegyi óvoda mögötti terület (Kupa tér) parkosításához.¹⁷⁹

A városi, megyei, állami és közületi építkezésekre, különösen az oktatási funkcióúakra általában a historizmus jellemző (posta, 1900–1901¹⁸⁰, állami gyermekmenhely, 1903–1904¹⁸¹, polgári iskola, 1896–1899¹⁸², temetőhegyi óvoda terve, 1903¹⁸³), kivéve a geometrizáló–késő szecessziós iparostanonc-iskolát.¹⁸⁴

A közegészségügyi építkezések közül a kórház (terv 1902, sebészeti pavilon építése 1904, bővítési tervek 1909)¹⁸⁵, a vágóhíd (terv 1883, 1911, épült 1927)¹⁸⁶ és a gőzfürdő volt a legfontosabb.¹⁸⁷ 1914-ben fölmerült egy vásárcsarnok építésének igénye, ez azonban már az első világháború miatt nem valósult meg.¹⁸⁸

A törvényhozással és a hadüggyel kapcsolatos építkezések közül elsőként a bíróságot (Vár utca 19.) említjük. Az emeletes épület a historizmus klasszikus példája, végső formáját 1905 és 1907 között nyerte el.¹⁸⁹ 1902-ben a város egy csendőrlaktanya építését is elhatározta.¹⁹⁰ 1903-ban honvéd tüzérségi laktanya ötlete merült fel, majd 1912-ben a hadügyminisztérium hívta fel a várost tüzérségi laktanya építésére¹⁹¹, de az 1914-ben bemutatott tervek nem valósultak meg.¹⁹²

177 MNL VeML V. 173/b. II. 1222/1908

178 Új liget, Veszprémi Hírlap, 1913. november 9. 4.

179 A Kupa-tér rendezése, Veszprémi Hírlap, 1913. január 12. 5.

180 Tervezte Csomay Kálmán, a terveket átdolgozta Horváth Sándor. Szegelethy 1901 12, 15, 21. Más vélemények szerint Jüttner és Forster a tervezők, amit alátámasztana, hogy a költségvetését csakugyan ők készítették.

181 MNL VeML V. 173/b. I. 20/1901., II. 2209/1904

182 A veszprémi polgári iskola, Veszprémi Független Hírlap, 1894. május 12. 2., Épül a polg. iskola palotája! Veszprémi Független Hírlap, 1896. augusztus 22. 3.

183 MNL VeML V. 173/b. VII. 8770/1903. A terv 1903. szeptember, karton, tus, 23,2 × 32,5 cm. Kivitel Csomay Kálmán és Takács János.

184 1909-ben elkészültek Schoditsch tervei az iparostanonciskolához. A megye ezeket 1911. március 13-án hagyta jóvá, ám a tervek reprezentativitása miatt új helyszínről döntöttek (Óvári u. 1.). A terveket Bokrossy dolgozta át s adaptálta az új helyszínre, a késő szecessziós-geometrizáló épület felavatása 1912-ben történt meg. MNL VeML V. 173/b. 1074/1914., A városházáról, Veszprémi Napló, 1911. április 9. 4., A veszprémi inasiskola fölavatása, Veszprémi Napló, 1912. szeptember 22. 4.

185 MNL VeML V. 173/b. 5/1904., V. 177. 16. kötet

186 Véghegy 1886 38–39., Új vágóhíd, Veszprémi Független Hírlap, 1883. július 28. 2., A sertésvágóhíd ügye, Veszprémi Napló, 1905. május 7. 2–3., Sertésvágóhíd és jéggyár, Veszprémi Napló, 1905. június 25. 1., Új közbégóhíd Veszprémben, Veszprémi Napló, 1911. szeptember 13. 4., Városi építési pályázatok, Veszprémi Hírlap, 1912. március 10. 4., Az új közbégóhíd, Veszprémi Napló, 1912. november 10. 3.

187 A gőzfürdő ügye, Veszprémi Napló, 1907. július 14. 3., Gőzfürdőnkőről, Veszprémi Napló, 1907. augusztus 4. 1., Gőzfürdőnk, Veszprémi Napló, 1907. december 15. 1–2., A veszprémi gőzfürdő, Veszprémi Napló, 1908. április 12. 4., Gőzfürdőnk ügye, Veszprémi Napló, 1908. július 5. 4., A gőzfürdő elkészült, Veszprémi Napló, 1908. augusztus 30. 4., Gőzfürdő ügye, Veszprémi Hírlap, 1914. június 28. 3.

188 Vásárcsarnok, Veszprémi Hírlap, 1914. február 22. 3.

189 MNL VeML V. 173/b. VII. 149/1908

190 MNL VeML V. 173/b. II. 125/1903

191 Honvédtüzérségi laktanya, Veszprémi Napló, 1912. december 22. 1., Laktanya és értekezlet, Veszprémi Napló, 1912. december 29. 4., Értekezlet a honvédtüzér laktanya tárgyában, Veszprémi Napló, 1913. január 26., A honvédtüzérségi laktanya, Veszprémi Napló, 1913. február 16. 2.

192 Kaszárnya ügye, Veszprémi Hírlap, 1913. február 16. 5., Városi közgyűlés, Veszprémi Napló, 1913. március 2. 2., A veszprémi tüzerkaszárnya, Veszprémi Hírlap, 1914. március 15. 5., A tüzerkaszárnya

168 A takarékpénztári palota, Veszprémvármegye, 1898. február 2. 4., A takarékpénztári palota, Veszprémvármegye, 1898. február 23. 5.

169 A Veszprémi Takarékpénztár építkezése, Veszprémvármegye, 1911. szeptember 3. 4., Új bérpalota, Veszprémi Napló, 1911. szeptember 3. 4., Új bérpalota, Veszprémi Napló, 1912. október 27. 3.

170 Winkler 1993.

171 Az új megyeház, Veszprémi Független Hírlap, 1886. október 23. 2.

172 Somfai 2002 14.

173 MNL VeML V. 177. 34. doboz, Ábeles Ignác által tervezett tisztviselőtelep szabályozási terve, 1910. augusztus 23.

174 A régi megyeház, Veszprémi Független Hírlap, 1888. augusztus 18. 3.

175 A város sétányai, Veszprémi Független Hírlap, 1890. május 31. 2. Közli Csiszárné 2000 35.

176 MNL VeML V. 173/b. VII. 1171/1908, tusrajz pauszon, 16,7 × 20,7 cm

A legjelentősebb városi középítkezés a városháza lett volna. Az önkormányzat 1885 óta a Kapuváry-házban működött, amely rövidesen szűknek bizonyult a növekvő adminisztráció számára. 1911-ben Csomay Kálmán és Bokrossy Jenő készített tervet, majd egy 1912 augusztusából származó, magyaros szecessziós stílusú terv megvalósítására a város 1912-ben vett fel kölcsönt. Az építkezés meghiúsult, mert 1913-ban a belügyminisztériumban kifogásolták a nem megfelelő alaprajzi rendszert, s azt is, hogy nem tervpályázattal választották ki a tervezőt.¹⁹³

IV.2.6. Lakóépületek

A korábbi lakásállomány állagromlása, az építészettel és lakásminőséggel szemben támasztott igények változása új alaprajzi és homlokzati megoldásokat követelt. A historizmus formái, a neoreneszánsz köznyelvi szerepe a középületek hatására érvényesült a magánépítkezéseken is. A vármegyeháza lebeghetett a szeme előtt a „jenki-vérű” kereskedőnek, Weisz Eleknek, akinek 1887-ben épült házát a sajtó is dicsérte: „formadiszítményei nem kerültek félmillióba, hanem azért gyönyörű palota”.¹⁹⁴ A megyeháza melletti főispáni lak (Erzsébet sétány 1.) Zala-vári tervezte átalakítása 1898-ból szintén erre példa.¹⁹⁵ Veszprém századfordulós építészetében egymás mellett élt a historizmus, a késő historizáló-geometrikus szecesszió, a neobarokkba oltott, a magyaros és a bécsies szecesszió stílusa. Ez utóbbiak középületeken nem jelentek meg a városban.

A lakóépületek használói, elhelyezkedése, alaprajza, a telek beépítése, tömegformák és ornamentumok szerint határozhatók meg a korszak egyes veszprémi háztípusai.

IV.2.6.1. Városi lakóházak

A belvárosban épült lakóépületek urbánus jellege a zárt sorú beépítésben, illetve az emeletes építésben fogható meg. Ezzel illeszkedtek, például az Óváros tér nyugati és a Szabadság tér keleti házszora esetében, a már 18. században épült városi palotákhoz. Néhány egyenesen átépítéssel jött létre, mint a Kossuth utca 13., ún. Óvári-ház 1892-ben Zapletán tervei szerint¹⁹⁶, vagy a Komakút tér 2. címen álló bérház, amelyet Horváth Sándor alakított át 1883-ban egy klasszicista épületből.

Az e típusba tartozó házak (Buhim utca 3., Jókai utca 7., Óváros tér 8., 26., Jókai utca 7., 8.) használatáról Francsics Károly borbélymester naplója alapján lehet képet alkotni. A kisnemesi származású Francsics kétemeletes házat birtokolt, a földszinten volt a konyha és a mosókonyha, az első emeleten konyha, ebédlő, kamra, egy szoba, a második emeleten lakószobák. Itt lakott Francsics családja, két borbélysegéd, a szolgaszemélyzet és még egy albérlő is.¹⁹⁷

A földszintes polgárházak alaprajza zömében teljesen hagyományos, egytraktusos, soros, L-alaprajzú volt (Iskola utca 3., Óváros tér 17., Fenyves utca 7., Esterházy Antal utca 3., Ányos Pál utca 6., s ilyet épített az Ábeles-féle fatelephez 1905-ben Takács János is¹⁹⁸). A 19. század végén már ezekhez is tartozott fürdőszoba, s a nagyobbak több helyiséggel néznek az utcafrontra, homlokzatuk hosszan elnyúlt.

A neogótikának a veszprémi lakóház építészetben az egyházi építkezések hatására egészen sajátos megjelenése fejlődött ki, ezek példái a Jókai utca 3., Óváros tér 18., Vár u. 3. és 35. számú telkek épületei.¹⁹⁹ Csomay Kálmán 1902-ben gótikus műrommá alakította a korábbi olajútót.²⁰⁰

A szecesszió 1900 után jelent meg igen erős városképi hangsúllyal (Óváros tér 16., 19., 23., 24., 25., Szabadság tér 9., Kinizsi Pál utca 31.), amit tovább erősítenek a szecessziós formák és ornamentumok gyakori kölcsönzései. Az Óváros tér 25. szám alatt álló házhoz hasonló vakolatdíszítéssel látták el Stoll Ferencné 1906-ban épített házát, amelyet Horváth Sándor tervezett²⁰¹, Horváth Sándor saját építkezését 1907-ben (Vörösmarty tér 4.)²⁰², és Csomay Károly 1907-ben Adorján Mór által tervezett villáját.²⁰³ Az Óváros tér 19. szám alatt álló ház szecessziós patkóíves ablakkeretelése és emeleti ablakainak íves szemöldökpárkánya megtalálható egy ház tervrajzán is, amelyet Gyökeres János egy volt püspökségi telken, a Jeruzsálemhegyen a saját számára kívánt megépíteni. Ugyanennek az épülettervnek az oromzatformája viszont az Óváros tér 16. szám alatt álló házét veszi kölcsön²⁰⁴, de ugyanezt az oromzatot csekélyen előrelépő rizalitként Adorján Mór alkalmazta Kaines Antal 1908-ban épített házában is.²⁰⁵

IV.2.6.2. Bérházak

A fent említett városi lakóházak, ha stílusuk új is volt, már évszázados építészeti hagyományra tekinthettek vissza Veszprémbe. Az emeletes, több lakásra osztott bérház, amely a 20. század elején, budapesti mintára jelent meg, korábban ismeretlen volt a városban. A bérházak építetői tehető polgárok voltak,

építése, Veszprémi Napló, 1914. június 14. 4., Tüzérlaktanya, Veszprémi Hírlap, 1914. június 28. 2–3.
 193 MNL VeML V. 173/b. 2497/1913. A veszprémi új városház terveit, Veszprémvármegye, 1911. július 23. 3., Az új városháza, Veszprémi Napló, 1911. július 30. 3., A városház újjáépítése, Veszprémi Hírlap, 1911. szeptember 24. 5., Az új városháza építése, Veszprémi Napló, 1912. augusztus 18. 3., Az új városháza, Veszprémi Hírlap, 1912. augusztus 25. 4., Új városház, Veszprémi Hírlap, 1912. szeptember 22. 3., A városház bővítése, Veszprémvármegye, 1913. július 27. 3., A veszprémi városház átalakítása, Veszprémvármegye, 1913. augusztus 24. 3.
 194 A város szépitése, Veszprémi Független Hírlap, 1887. szeptember 3. 1.
 195 Új építkezések Veszprémbe, Veszprémvármegye, 1898. augusztus 17. 4., A főispáni lak átalakítása, Veszprémvármegye, 1898. október 12. 3.
 196 MNL VeML XV. 18/a. Óvári Ferenc építkezése. Első változat homlokzati rajza: tus, akvarell, karton, 47,5×62,5 cm. Második változat homlokzati terve: tus, akvarell, karton, 48,7×77,5 cm, földszinti és emeleti alaprajz: tus, akvarell, karton, 57×79,7 cm

197 Tóth 2002, 574

198 MNL VeML V. 177. 34/a. 106. Rajzkarton, tus, akvarell, 48,7×60 cm

199 MNL VeML V. 177. 34/a. 159. Pausz, tus, 61×25,5 cm

200 MNL VeML V. 177. 34/a. 130. Pausz, tus, 41×22,5 cm. Márkusné 2013, 136–139.

201 MNL VeML V. 177. 33. 3699/1906, cianotípiá, 26,3×30 cm

202 MNL VeML V. 177. 33. 8355/1907, cianotípiá, tus, 27×34 cm

203 MNL VeML V. 177. 34/a. 131.

204 MNL VeML V. 177. 34/a. 142. Pausz, tus, akvarell, 67,5×32,5 cm

205 MNL VeML V. 177. 34. doboz, sz. nélk. cianotípiá, 30,5×40,7 cm

akik frekvenciált helyszíneken vásárolt értékes telkeken, szinte minden esetben régebbi ház helyén emeltették az új házakat. Egy épület egy adott stílusváltozat képviselője is volt. A neobarokk Veszprémi Takarékpénztár bérháza szecessziós vadgesztenyedíszítést hordozott (1905), ezt követte a késői, incirkus historizmus emléke, Szemerey János elpusztult kétemeletes háza (1907).²⁰⁶ A magyaros szecessziós Spitzer-ház (1908–1909), az ún. Fiatalok csoport vernakuláris stílusából merítő Rosenberg-ház (1913)²⁰⁷, végül a neogótikus ablakformákat premodern tömegalakítással vegyítő, Ágoston Antal tervezte Rupert-ház (1912–1914) tekinthető a legmodernebbeknek.

IV.2.6.3. Villák, nyaralók, családi házak

A villák és nyaralók hagyományosan rekreációs igényeket kiszolgáló kisebb épületek, rendszerint távol a városközponttól. Veszprémben a 19. század végén gyakran gyümölcsös és konyhakert is tartozott hozzájuk, jelentős részükbe a vízvezeték mellett hamarosan az elektromos világítást is bevezették. Tetőzetükkel az építési szabályrendeletek kivételt tettek, itt megengedték a faszindelyt, de csak ha az épületek között 15 méter távolság volt, vagy ha „az épület stíljé megkívánja”.²⁰⁸

Egy átlagos villaépület leírását egy eladásra kínált ház hirdetéséből kapjuk meg: „nagyon szolidan épült villaszerű modern családi ház három parkettás szobával, két előszobával, gyönyörű verandával, manzárdszobával, fürdőszobával, éléskamra, angol kiozset, fűtőkamra, szénkamra, mosókonyhával és pincével.”²⁰⁹ A leírás közömbös az építészeti stílust illetően, nem kétséges azonban, hogy az ún. svájci ház-stílus képviselőjéről van szó, amelyet csipkeszerű, faragott faverandák és ornatdíszek, illetve ereszek jellemeznek, s amely többnyire kisebb léptékű nyaralók Európa szerte elterjedt stílusa volt. Veszprémben nemcsak nyaralók, hanem mint az idézett hirdetésből is kitűnik, állandó lakásként használt családi házak is ebben a stílusban épültek. Alaprajzuk funkcionális kialakítású, a három szoba L alakban találkozik, a szobák közrefogják a folyosót, ahonnan a konyhába lehet jutni. Központi helyiség nincs, a folyosóról minden szoba önállóan elérhető, s ez megmutatkozik a tömegben is, a különböző méretű szobák egy-egy tömbként jelennek meg, változatos tetőformákkal lefedve. A tornác, vagy veranda kívülről, külön tetővel, toldalékként kapcsolódik. A Gyökerez tervezte, 1906-ban épült Cziike Ferenc-ház (József Attila utca 21.) eltért ettől a sémától. Alaprajza az 1860-as évek budai villáival rokon, két traktusos, a székely ereszes házakéhoz hasonlóan beugró bejárata van, s erre komponáltak faragott díszes verandát.²¹⁰ A svájci ház-stílus veszprémi emlékei általában földszintesek, Farkas Sándor házat (Erzsébet liget 1.) kivéve.²¹¹

A faragott díszítések hullámvonalas szegélye idővel vakolatdíszítésként is fel-

bukkant, mint Csákány Sándor törvényszéki bírósági Fabb által 1913-ban tervezett villáján²¹², vagy a Jutasi út 18. számú telken álló házban.

A svájci ház-típusú építkezések átvezettek az arts & crafts építészetbe. A szabadon álló beépítésmód, a festői tömegalakítás, a faragott-ácsolt faszervezetek használata, s az építési szabályrendelet által csak ebben az esetben megengedett zsindefedés a vernakuláris, azaz „anyanyelvi” építészeti tradíciókat kereső irányzat számára is jó alappal bizonyultak. Jó példa az Endrődi utca 2. szám alatt álló ház a népi építészetből származó tetőformáival.

A barokkos ornatformákat a szecessziós ornamentikával vegyítő villaépületek példái Grofcsik Vilmos háza 1906-ból²¹³, az Adorján Mór tervezte Pesicka Vencel-ház (Kiskőrösi utca 6., 1909)²¹⁴, a Csomay Károly-villa (József Attila utca 13., 1907)²¹⁵, és a Vörösmarty tér 6. szám alatt álló ház. Az egyszerűsített díszítmények a városi lakóházakéhoz hasonlóak, olykor még a szemöldökpárkányok is eltűntek, mint a Bajcsi tervezte Bratkovics József-féle házban (1913).²¹⁶ Ezek is ritkán emeletesek (Szegegy utca 1.).

A késő historizmus redukált, az 1920-as évekbe átvezető, incirkus stílus, síkszerűségében a szecesszióval rokonságot tartó, de klasszikus ornamenseket szívesen használó építésze a lakóházakon új stílusként értelmezhető. Ez jellemzi Bajcsi lakóházait²¹⁷ és az Adorján által szignózott tervek legtöbbjét is, például Horváth István házat 1913-ból.²¹⁸ Továbbá a Kiskőrösi utca 6., 8., 9., 13., 31., Eke utca 5., Kinizsi utca 5. szám alatt álló házakat, Rizner Róbert házat (József Attila utca 15., 1906).²¹⁹ Az egyetlen középület, amely e stílus jegyeit mutatja fel, a tűzoltószertár (1910–1911) volt. A síkszerűség egyfelől vélhetőleg az építető díszítés igényének és az ezt kielégíteni nem tudó anyagi helyzetének együttes eredménye, de nem alkalmazható volna ki a szecesszió kimondottan redukciót megcélzó esztétikája nélkül.

IV.2.6.4. Parasztházak, mezőgazdasági munkásházak

Korábban említettük a mezővárosokra jellemző, a városias mag és a körülötte elterülő, falusias városrészek kettősségét. Az utóbbi városrészeket jellemző parasztházak kevésbé maradtak fenn, viszont számos városképi ábrázolás megörökítette azokat.²²⁰ A hagyományos, gyorsan pusztuló anyagokból épített házak a középmagyar háztípusba tartoztak, rövidebb végüket olykor csonkakontyos oromfal zárta. Leírásukat a Modern Dunántúl c. lapból kapjuk meg: „A falak sárból vannak, vagy ha kőből épültek is, sárral lettek betapasztva. A talajtól a falat elszigetelni, hogy a nedvesítő befolyástól megóvja, ahhoz nem ért népünk. Pince

206 A mai Szabadság tér és Horgos utca északi sarkán állt. Az eredeti tervektől eltérően, egyszerűsített homlokzattal épült fel. MNL VeML V. 177. 33. doboz, 7629/1907. sz.

207 Új bérpalota, Veszprémi Napló, 1913. február 9. 4.

208 MNL VeML V. 191. 16. tétel

209 Eladó, Veszprémi Hírlap, 1911. március 26. 6.

210 MNL VeML V. 177. 34/a. 127. Pausz, tus, 30,5×44,5 cm

211 MNL VeML V. 177. 34/a. 137. Cianotípiá, 41,5×58,6 cm

212 MNL VeML V. 177. 34/a. 129. Fénymásolat, 43,4×48,8 cm

213 MNL VeML V. 177. 34/a. 141. pausz, akvarell, 41 × 55,5 cm

214 MNL VeML V. 177. 33. 997/1909, cianotípiá, 26,5×46,5 cm

215 MNL VeML V. 177. 34/a. 131.

216 MNL VeML V. 177. 34/a. 125. Fénymásolat, 44×51 cm

217 MNL VeML V. 177. 34/a. 112. Cianotípiá, 50×25,3 cm

218 MNL VeML V. 177. 33. 11895/1913, fénymásolat, 49,2×47 cm

219 MNL VeML V. 177. 34/a. 161.

220 Gopcsa 2002b.

sincsen a lakás alatt, vagy csak kivételesen. A szoba padlója, ha egyáltalán padozott a szoba, mert rendesen nem az, az utca szín[t]vonalán fekszik s közvetlenül a talajra lett lerakva. A szoba mennyezete alig több 2,5 méter magasságnál. [...] A konyha rendesen ablaktalan, igen gyakran kémény nélkül szűkölködő, tehát sötét és füstös, hátrányára az itt készülő ételeknek.”²²¹

Alaprajzuk (szoba–konyha–kamra) nem sokat változott. A homlokzaton szerényebb kivitelben gyakran megjelentek a historizmus díszítményei (sarokarmírozás, párkányok, szalagkeretek, például Sömjén Ferenc házán, 1903²²², Szauervein Pál házán, 1909²²³), vagy attikával magasították a homlokzatot, ezzel közeledtek a polgárházak megjelenéséhez (Supka Mihály háza, 1913²²⁴).

A 19. század végén, a 20. század elején kivándorlás sújtotta országban építészeti szempontból is fontosak voltak Darányi Ignác földművelésügyi miniszter reformjai. Ezek közé tartozott az államsegéllyel támogatott mezőgazdasági munkáslakás építési akció, melynek keretében Veszprém város ingyen biztosított telket a házak számára. Jánosházy László budapesti építész típustervei „csinos magyar stílus”-ek voltak, gránátalmamintás áttört deszkaoromzattal²²⁵, de végül nem ezek, hanem egy füzesabonyi vállalkozó átdolgozott, egyszerűsített, Balaton-felvidéki parasztházat alapul vevő terve került kivitelre. Az építkezést 1909 tavaszán kezdték meg.²²⁶ A paraszti építészeti tradíció ezzel átkerült a szociális építkezésekbe, s mivel a vármegyék mindenütt a helyi sajátosságokat írták elő a típustervek készítői számára, a regionális különbségek is jól érvényesültek.

V.1. Kútfolk

Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára (MNL VeML)

IV. 3/a. Veszprém vármegye Törvényszékének (Sedriájának) iratai. Polgári perek (1509–1848)

V. 172. Veszprém város Tanácsának iratai (1872–1950)

V. 173/b. Veszprém város polgármesterének iratai. Általános iratok (1890–1949)

V. 177. Veszprém város mérnöki hivatalának iratai (1854–1964)

XIII. 87. A Csomay család (Veszprém) iratai (XIX. sz.–1960)

XIV. 6. Óvári Ferenc veszprémi ügyvéd és politikus iratai (1905–1924)

XV. 18. Tervrajzgyűjtemény (XVIII–XX. sz.)

Laczkó Dezső Múzeum (LDM)

Magyar Építészeti Múzeum, Budapest (jelenleg Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ, Budapest)

Medgyaszay István Emlékmúzeum, Budapest

Zsolnay Terracotta mintakönyvek, Iparművészeti Múzeum, Budapest

V.2. Feldolgozott sajtó

Magyar Építőművészet (1907–1930)

Modern Dunántúl (1910)

Művészet (1902–1915)

Színház (1907)

Vállalkozók Lapja (1879–1932)

Városok Lapja (1906–1948)

Vasárnapi Ujság (1854–1921)

Veszprém (1866)

Veszprémi Független Hírlap (1881–1897)

Veszprémi Napló (1904–1917)

Veszprémi Ujság (1902–1903)

Veszprémi Ujság (1910–1911)

Veszprémvármegye (1898–1919)

²²¹ Falusi lakóházak, Modern Dunántúl, I. évf. 4. sz. 83–85.

²²² MNL VeML V. 177. 34/a. 166. tétel

²²³ MNL VeML V. 177. 34/a. 170. tétel

²²⁴ MNL VeML V. 177. 34/a. 163. tétel

²²⁵ A munkásházak tervrajzát, Veszprémi Hírlap, 1909. április 18. 5., MNL VeML V. 177. 34/a. 140. Rajzkarton, tus, akvarell, 46,1×30,2 cm

²²⁶ Mezőgazdasági munkáslakások Veszprémében, Veszprémi Napló, 1908. március 1. 1–2., Mezőgazdasági munkásházak, Veszprémi Napló, 1908. március 8. 4., Munkásházak Veszprémében, Veszprémi Napló, 1909. január 3. 4., Veszprémi munkásházak, Veszprémvármegye, 1909. július 26. 3.

V.3. Bibliográfia

- ALBÓCZYNÉ – SCHILDMAYER 2000
Albócziné Ábrahám Gabriella – Schildmayer Ferenc: A Séd-völgy építészeti emlékei. In: A Séd völgye Veszprémben. Szerk.: Géczi János. Veszprém, 2000. 145–152.
- BALASSA–KRALOVÁNSZKY 2006.
Balassa László – Kralovánszky Alán: Veszprém. (Panoráma, Magyar Városok sorozat) Budapest, 2006.
- BALASSA 2010
Balassa László: Káptalani kerti lak a veszprémi Séd-völgyben. Veszprémi Szemle 19. 12. évf. 3–4. sz. (2010) 91–92.
- BIAŁOSTOCKI 1982
Białostocki, Jan: A modus problémája a képzőművészetekben. In: Régi és új a művészet-történetben. Szerk.: Białostocki, Jan. Budapest, 1982. 21–41.
- BOROS 2015
Boross István: „Ős torony, légy üdvözölve!” A Tűztorony építéstörténete és városi jelkép-pé formálása. Veszprémi Szemle 37. 17. évf. 2. sz. (2015) 3–7.
- CHOLNOKY 1938
Cholnoky Jenő: Veszprém. Kalocsa, 1938.
- CSISZÁR 2014
A Polgármester és Városa. Dr. Komjáthy László 1911–1929. Szerk.: Csiszár Miklós. Veszprém MJV Önkormányzata. Veszprém, 2014.
- CSISZÁRNÉ 2000
Régi jó idők. Szerk.: Csiszár Miklósné. Eötvös Károly Megyei Könyvtár. Veszprém, 2000.
- DOHNÁL 2014
Dohnál Szonja: Historizáló épületek Veszprémben. A Laczkó Dezső Múzeum honlapja: <http://ldm.hu/hu/historizalo-epuletek-veszpremben> (a letöltés időpontja 2015. december 15.)
- EMLÉKIRAT 1894
Emlékirat a Veszprém Városát 1893. évi április 13. és 14-ik napjain ért nagy tűzi katasztrófáról és számadás az országos segélyről. Veszprém, 1894.
- ÉRI 1964
Éri István: A veszprémi múzeum építésének története. In: A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 2. Veszprém, 1964. 43–75.
- FODOR 1989
V. Fodor Zsuzsa: A veszprémi ipartestület története (1892–1900). In: Veszprémi Történelmi Tár I. Veszprém, 1989. 14–30.
- FODOR 1994
Veszprémi művészek és mecénások a század elején. Szerk.: Fodor Zsuzsa. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém, 1994.
- FODOR 1995
V. Fodor Zsuzsa: Vállalkozások és városfejlődés a század eleji Veszprémben. In: Vállalkozó polgárok a Dunántúlon a dualizmus korában. Szerk.: V. Fodor Zsuzsa. Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 1995. 160–166.
- FÖLDESI 2012
Földesi Ferenc: A „Sosemvolt” tűzérklaktanya ürügyén – Veszprém egyes múltszázadi közállapotairól. Veszprémi Szemle, 14. évf. 1. sz. (2012) 3–29.
- GOPCSA 1994
Gopcsa Katalin: Csikász Imre utóélete. Vár ucca tizenhét, 2. évf. 1. sz. (1994) 99–104.
- GOPCSA 2002A
Gopcsa Katalin: A tér a századfordulón. In: Praznovszky 2002. 23–28.
- GOPCSA 2002B
Gopcsa Katalin: Veszprémi városképek a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum gyűjteményében. In: A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 22. Veszprém, 2002. 135–148.
- GOPCSA 2011
Gopcsa Katalin: A veszprémi székesegyház üvegablakai. In: Aedes jubilat. Tanulmányok a veszprémi székesegyház 1910. évi újrászenteselésének tiszteletére. Szerk.: Karlinszky Balázs – Varga Tibor László. Veszprém, 2011. 129–137.
- GOPCSA 2016
Gopcsa Katalin: Közép-dunántúli útvonal. In: Felfedező utak. Szecessziós épületornamentika a vidéki Magyarországon. Szerk.: Brunner Attila. Budapest, 2016. 22–33.
- HELYSÉGNÉVTÁR 1873
A Magyar Korona országainak helységeitára. N. n. Budapest, 1873.
- HELYSÉGNÉVTÁR 1882
A Magyar Korona országainak helységeitára. Szerk.: Kollerfy Mihály – Jekelfalussy József. Budapest, 1882.
- HELYSÉGNÉVTÁR 1888
A Magyar Korona országainak helységeitára. Szerk.: Jekelfalussy József. Budapest, 1888.
- HELYSÉGNÉVTÁR 1892
A Magyar Korona országainak helységeitára. Szerk.: Jekelfalussy József. Budapest, 1892.
- HELYSÉGNÉVTÁR 1902
A Magyar Korona országainak helységeitára. N. n. Budapest 1902.
- HELYSÉGNÉVTÁR 1913
A Magyar Szent Korona országainak helységeitára. N. n. Budapest, 1913.
- HOGYA 2009
Hogya György: A 180 éves veszprémi kórház története. Veszprémi Szemle 16., 11. évf. 2. sz. (2009) 92–105.
- HUDI 2009
Hudi József: A veszprémi színjátszás kezdetei (1723–1879). Veszprém, 2009.
- HUNGLER 1988
Hungler József: Veszprém településtörténete. (Horizont művelődéstörténeti könyvtár, 14.) Veszprém, 1988.
- HÜBSCH 1828
Hübsch, Heinrich: In welchem Styl sollen wir bauen? Karlsruhe, 1828.
- IRÁNYI 2014
Irányi László: Adalékok a Veszprémi Angol-
- kisasszonyok Sancta Maria Intézetének történetéhez. Veszprémi Szemle 33., 16. évf. 2. sz. (2014) 97–107.
- JAKAB 2014
Jakab Réka: Veszprém város 18. századi történeti topográfiája. (Műhelytanulmányok a műemléki topográfiához, 1. füzet) Székesfehérvár, 2014.
- KELECSÉNYI – TORMA 2015
Kelecsényi Kristóf – Torma Ágnes: Schmahl Henrik (1846–1912). Egy német kőműveslegény felemelkedése a dualizmus kori Budapesten. In: Építőművészek Ybl és Lechner korában. Budapest, 2015. 92–133.
- KESERÜ 2007
Keserü Katalin: A kultúra jelentősége a századforduló városépítészetében. In: A századforduló. Szerk.: Keserü Katalin. Budapest, 2007. 245–254.
- KESERÜ 2009
Keserü Katalin: Az Arts and Crafts mozgalomról, a vernakularizmusról és a regionalizmusról. In: Colligate fragmenta! Örökségvédelem Erdélyben- örökségvédelmi konferencia. Szerk.: N. Kis Timea. Budapest, 2009. 145–157.
- KISS 2011
Kiss Tamás: A Veszprémi Várnegyed megmentésére. Komplex rekonstrukció. Veszprémi Szemle 23., 13. évf. 4. sz. (2011) 19–40.
- KOROMPAY 1956
Korompay György: Veszprém. (Városképek-műemlékek) Budapest, 1956.
- KOVÁCS 2011
Kovács Győző Gyula: Veszprém időjárása és éghajlata. A meteorológiai megfigyelések a piarista gimnáziumban II. (Bolgár Mihály emlékezete) 1884–1890. Veszprém, 2011.
- LICHTNECKERT 1984
Lichtneckert András: Veszprém társadalmi és önkormányzati testületei a XIX. század közepén. In: Tanulmányok Veszprém megye múltjából. Szerk.: Kredics László. Veszprém, 1984. 313–334.

- LICHTNECKERT 2006
Lichtneckert András: Veszprém város elfeledett ünnepe 1849. július 16. Önkormányzat és társadalom a 18–19. században. Veszprém, 2006.
- GY. LOVASSY 2002
Gy. Lovassy Klára: Házzól házzá... In: Praznovszky 2002. 29–42.
- MANN 2016
Mann Lotti: A Veszprémi Izraelita Hitközség iskolájának története. (II.) Veszprémi Szemle 40., 18. évf. 1. sz. (2016) 56–68.
- MAREK 2004
Michaela Marek: Kunst und Identitätspolitik. Architektur und Bildkünste in Prozess der tschechischen Nationsbildung. Köln, 2004.
- MÁRKUSNÉ 2013
Cserhát. (Veszprémi Kaleidoszkóp, 1.) Szerk.: Márkusné Vörös Hajnalka. MNL VeML, Veszprém, 2013.
- MÁRKUSNÉ 2015
Vásárállítás. (Veszprémi Kaleidoszkóp, 2.), Szerk. Márkusné Vörös Hajnalka. MNL VeML, Veszprém, 2015
- MOLNÁRNÉ 1997
Molnár Jánosné: „Emlékek nélkül nemzetnek híre csak árnyék” Veszprém, 1997.
- MOLNÁRNÉ 2002
Molnár Jánosné: Kis tértörténet. In: Praznovszky 2002. 72–77.
- MOLNÁRNÉ 2006
Molnár Jánosné: Mesélő házak: A város első „felhőkarcolója”. Veszprémi 7 Nap, 12. évf. 38. sz. (2006) szeptember 29. 11.
- M. TÓTH 1998
M. Tóth Antal: Újra hallom szép szavát. Veszprém zenéje 1762-től a kiegyezésig. Veszprém, 1998.
- M. TÓTH É. N.
M. Tóth Antal: A veszprémi székesegyház 18–19. századi zenéje. Veszprémi Érseki Könyvtár, Veszprém, ltss.: 2117.
- ORDASI 2008
Ordasi Zsuzsa: A veszprémi színház épülete. In: 100 éves a veszprémi Petőfi Színház épülete, a nemzeti szecesszió gyöngyszeme. Szerk.: Pethő Imre. Veszprém, 2008. 6–21.
- PERÉMI 2011
Emlékkötet Laczkó Dezső (1860–1932) születésének 150. évfordulójára. Szerk.: Perémi Ágota. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém, 2011.
- PRAKFAI 1997
Prakfai Endre: Két egykor volt zsinagógáról. Várpalota, Veszprém. Műemlékvédelmi Szemle, 1997/1–2. 144–155.
- PRAZNOVSZKY 2002
Tér-mozaik. Fejezetek az Óváros tér történetéből. Szerk.: Praznovszky Mihály. Veszprém, 2002.
- RÉTHLY 1912
Réthly Antal: Földrengések a Balaton környékén. (A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei.) Budapest, 1912.
- RIBÓ 1994
Ribó Zoltán: Csikász Imre veszprémi szobrászművész életrajza. [1930] Vár ucca tizenhét, 2. évf. 1. sz. (1994) 5–32.
- SÁRMÁNY 1990
Sármány Ilona: Historizáló építészet az Osztrák–Magyar monarchiában. Budapest, 1990.
- SÁRMÁNY 1994
Sármány Ilona: Magyar stílusban épült városházák a századelőn. Ars Hungarica 22. évf. 1. sz. (1994) 147–153.
- SÁRMÁNY-PARSONS 1997
Sármány-Parsons, Ilona: Wahlverwandschaften in der Architektur des Historismus in der Donaumonarchie. Eine architekturhistorische Skizze. In: Mitteleuropa – Idee, Wissenschaft und Kultur im 19. und 20. Jahrhunderts. Beiträge aus österreichischer und ungarischer Sicht. Szerk.: Richard G. Plaschka – Horst Haselsteiner – Anna M. Drabek. Bécs, 1997. 145–174.
- SEBŐ 2008
Sebő József: „A magyar bimbó” Kopácsy József, a magyar nyelv apostola. Veszprémi Szemle 13., 10. évf. 1–2. sz. (2008) 84–93.
- SEBŐ 2015
Sebő József: Kétszáz éves a Mondolat. Varga Tibor László: A nyelvújítás emlékei egy kanonoki hagyatékban. Ruzsák József kanonok (1779–1851) végrendelete. Veszprémi Szemle 39., 17. évf. 4. sz. (2015) 26–37.
- SOMFAI 1987
Somfai Balázs: A veszprémi Megyeház 100 éve, 1887–1987. Veszprém, 1987.
- SOMFAI 2002
Somfai Balázs: Az Óváros tér kialakulása és szerepe Veszprém város szellemiségében. In: Praznovszky 2002. 9–20.
- SOMFAI 2013
Somfai Balázs: Törvényszék és börtön. Veszprémi Szemle 31., 15. évf. (2013) 4. 57–70.
- SZEGLETHY 1901
Szeglethy György: Polgármesteri jelentés Veszprém rend. tan. város 1900. évi közigazgatásáról. Veszprém, 1901.
- SZIKLAY 1931
Sziklay János: Veszprém város az irodalomban és művészetben. Veszprém, 1931. Reprint: Veszprém, 2015.
- SZOLNOKY 2015
Szolnoky Gábor: A két Tumler. Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 2015.
- TÓTH 2002
Tóth G. Péter: Otthon és külvilág, magánélet és nyilvánosság egy veszprémi polgár szemével. In: Struktúra és városkép. Szerk.: Tóth G. Péter. Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 2002. 571–592.
- VARGA 2009
Varga Béla: Veszprém Város Lexikona. Veszprém, 2009.
- VÉGHÉLY 1886
Véghely Dezső: Emléklapok rendezett-tanácsú Veszprém város közigazgatási életéből. (Az 1875-ik évi jelentés töredéke). Veszprém, 1886.
- VERESS 2002
Veress D. Csaba: A tér a török korban. In: Praznovszky 2002. 21–22.
- WINKLER 1993
Winkler Gábor: Városépítészet a historizmusban. In: A historizmus művészete Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk.: Zádor Anna. Budapest, 1993. 31–48.
- WINKLER 2008
Winkler Gábor: Bevezetés. In: Neoreneszánsz építészet Budapesten. Szerk.: Csáki Tamás – Hidvégi Violetta – Ritoók Pál. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2008. 11–28.
- WÖLLER 2000
Wöller István: Veszprémi vízimalmok. In: A Séd völgye Veszprémben. Szerk.: Gécz János. Veszprém, 2000. 99–106.
- ZÁDOR–GENTHON 1968
Művészeti Lexikon. Szerk.: Zádor Anna – Genthon István. IV. Budapest, 1968.
- ZÁDOR – RADOS 1943
Zádor Anna – Rados Jenő: A klasszicizmus építésze Magyarországon. Budapest, 1943.
- Az itt feltüntetett könyvészeti tételek mellett a szerzők a Veszprém város műemléki topográfiája címmel készülő kötet kutatási eredményeire is támaszkodtak.

VI. Képek

1. kép - A régi városi céhház, háttérben a tűzfigyelő toronnyal (Vár u. 1., Brunner Attila felvétele, 2016)

2. kép - Az alsóvárosi temető kápolnája, az ún. Haiszler- kápolna (Mártírok útja, Balassa János felvétele, 2013)

3. kép - A régi városi céhház, a középkori várkapu felhasználásával épült lakóház, a tűzfigyelő toronnyal, az előtérben bérházzal és a Hősök kapujával (Vár u. 1., Vár u. 3., Ányos P. u. 1-3. és Vár u. 2., Nagy Norbert felvétele, 2015)

4. kép - Az egykori Veszprémi Takarékpénztár székháza (Óváros tér 7., Brunner Attila felvétele, 2016)

5. kép - Scharnbeck (Sárnpék) József: Paulai Szent Vincéről nevezett irgalmas nővérek zárdája és internátusa (Ranolder J. tér 7., Brunner Attila felvétele, 2016)

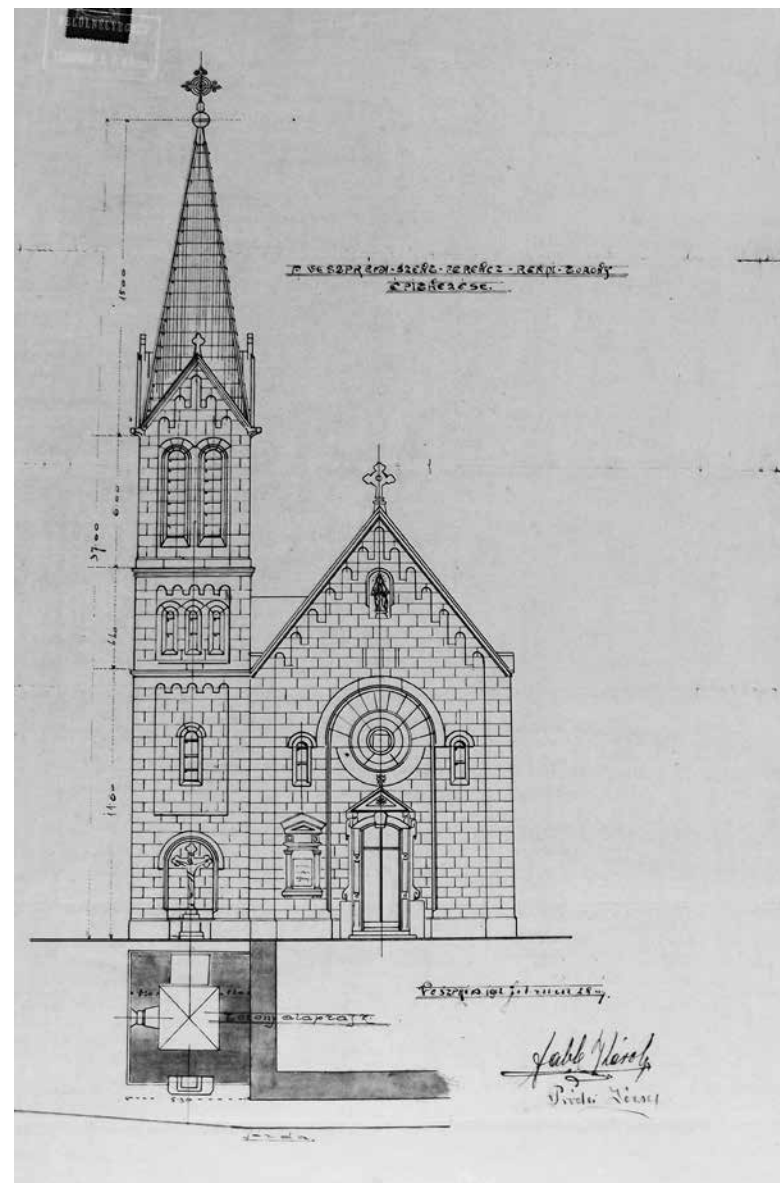
6. kép - *Tangl Ede: Káptalani Alapítványi Hivatal* (ma városháza, Óváros tér 9., Brunner Attila felvétele, 2016)

7. kép - *Kiss István: Veszprém vármegye székháza* (Megyeház tér 1., Brunner Attila felvétele, 2016)

8. kép - *Jüttner Kálmán – Forster Gyula: Postapalota* (ma Veszprém Megyei Egészségbiztosítási Pénztár, Óvári Ferenc u. 7., Brunner Attila felvétele, 2016)

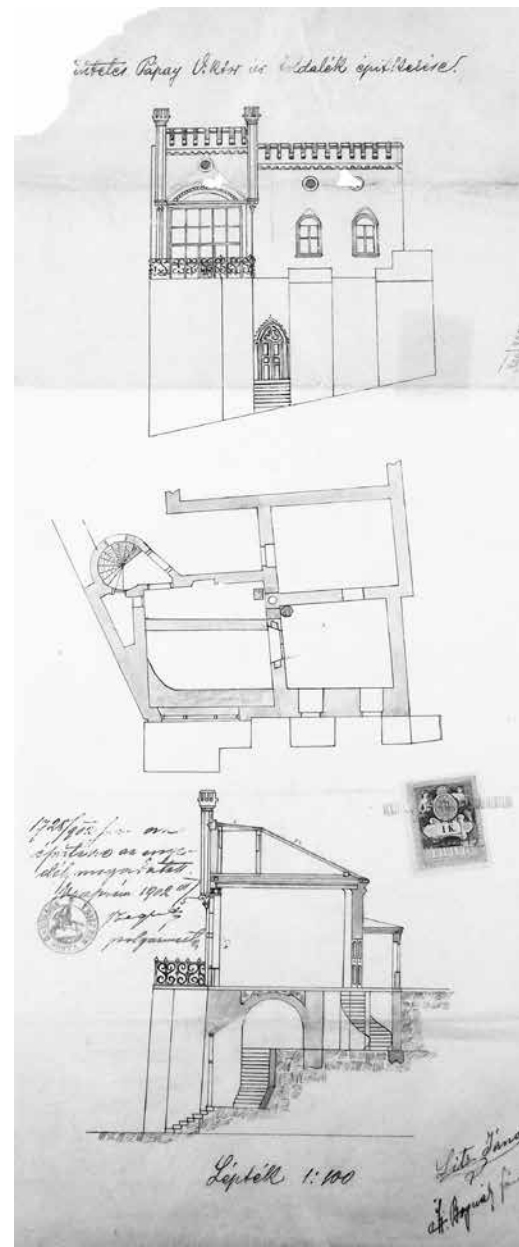
9. kép - *Ferences templom toronyterve* (Vár u. 33., VeML V. 177. 34/a. 139.)

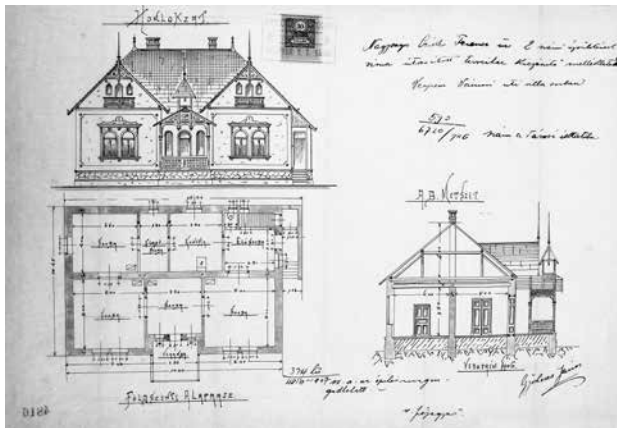
10. kép - Medgyaszay István: A veszprémi (Petöfi) színház északi homlokzata
(Óvári F. u. 2., Balassa János felvétele, 2013)

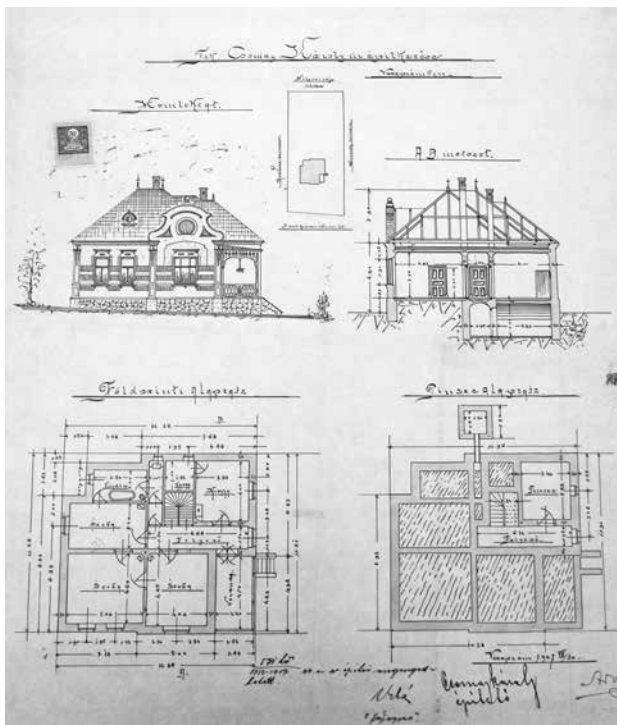
11. kép - Csomay Kálmán: Veszprémi Takarékpénztár bérháza
(Óvári Ferenc u. 5., Brunner Attila felvétele, 2016)

12. kép - Pápay Viktor
műtermes házának terve
(Vár u. 3., VeML V. 177.
34/a. 159.)

13. kép - Czike Ferenc házának terve
(VeML V. 177. 34/a. 127.)

14. kép - Csomay Károly házának terve
(VeML V. 177. 34/a. 131.)

16. kép - Polgárház homlokzati vakolatdíszének részlete
(Kinizsi P. u. 31. Brunner Attila felvétele, 2016)

MŰHELYTANULMÁNYOK
A MŰEMLÉKI TOPOGRÁFIÁHOZ

MEGJELENT FÜZETEINK:

Jakab Réka:
Veszprém város 18. századi történeti topográfiája

Szűts István Gergely:
Veszprém ipar- és térszerkezeti változásai a 20. században

Lővei Pál:
Temetők. Szempontok a topográfiai leírás rendszeréhez

Héczey-Markó Ágnes:
Az egri volt Irgalmasrendi templom és kolostor,
a mai a Markhot Ferenc Megyei Kórház műemlék épülete

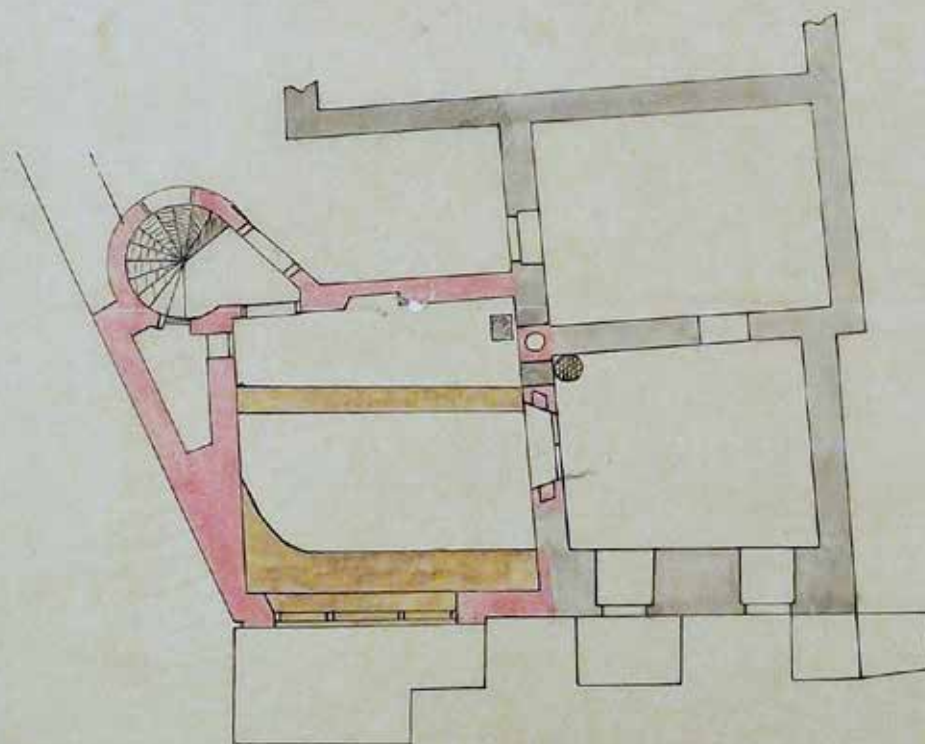
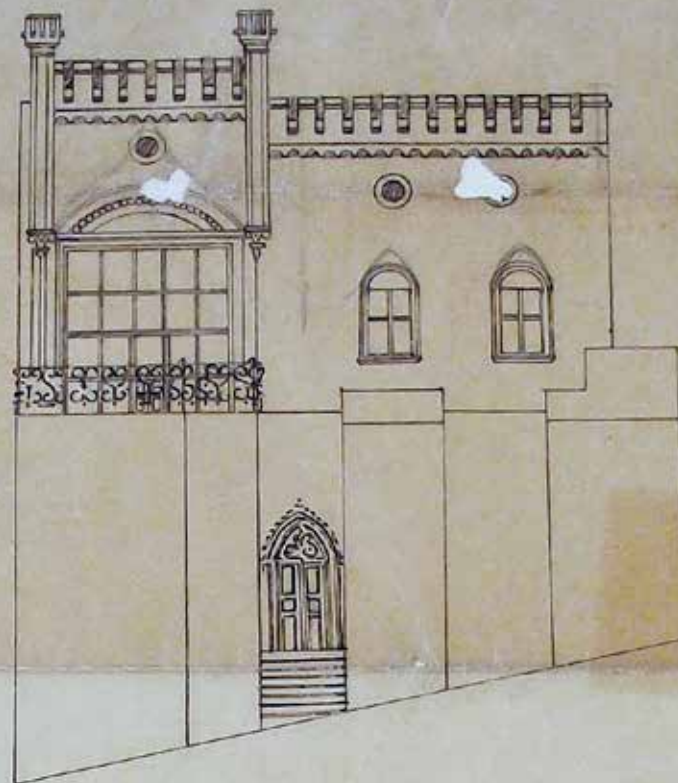
ELŐKÉSZÜLETBEN:

Somorjay Sélysette:
A műemléki inventarizáció elvei és módszerei, illetve gyakorlata
az OMvH/KÖH 1996–2007 közötti tevékenységében

Fejérdy Tamás:
A francia „műemléki topográfia” – L’Inventaire général
du Patrimoine culturel

Giber Mihály:
Az egri vár története

Intézet Papay Viktor és családok építkezése!

Ára: 800,- Ft

MŰHELYTANULMÁNYOK A MŰEMLÉKI TOPOGRÁFIÁHOZ

Brunner Attila - Gopcsa Katalin

Veszprém város építésze
a „hosszú” 19. században

5.
füzet

